

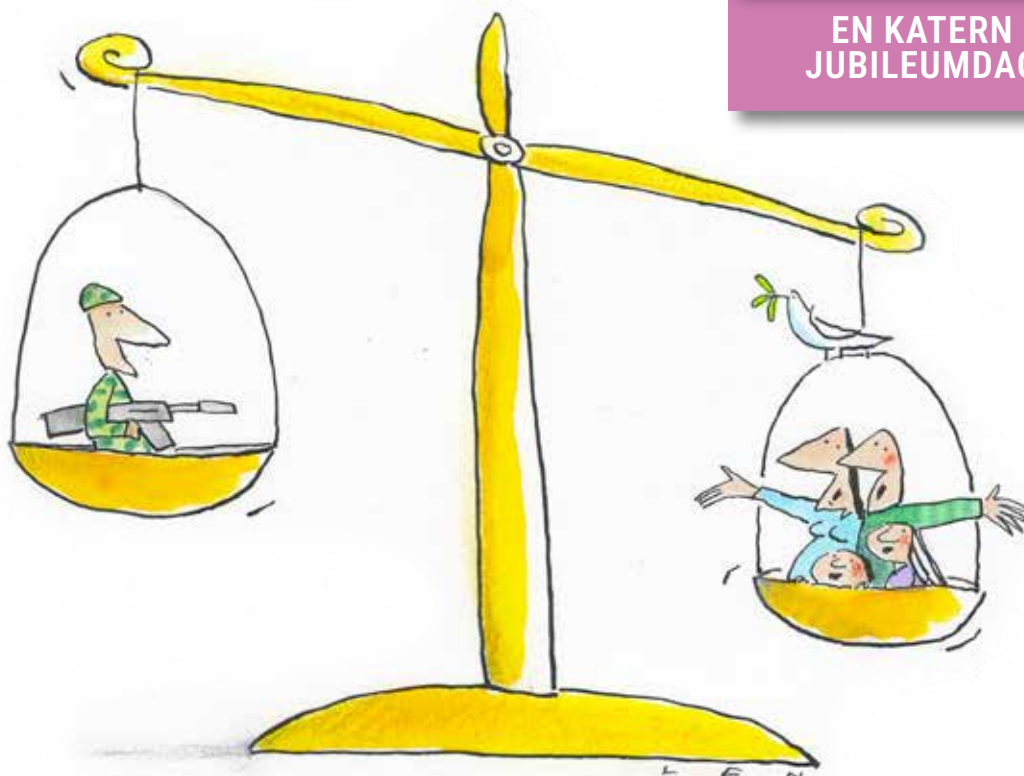
Vredesspiraal

jaargang 20 / nummer 4 / december 2024

**MET
JUBILEUMKATERN**

**EN KATERN
JUBILEUMDAG**

Lichtpuntjes zichtbaar

De Nieuwe Vredesbeweging

Necropolitiek

Politiek van de dood
holt democratie uit

Kolentreinen

Laten we 'opgaan
naar Jeruzalem'

Sahra Wagenknecht

De tegenstem van
de Duitse partij BSW

IN DIT NUMMER

COLOFON

Vredesspiraal is het kwartaalblad van Kerk en Vrede, de landelijke vereniging van mensen die binnen en buiten de kerken actief zijn voor ontwapening en geweldloosheid.

Redactie

Mark Akkerman, Héleen Broekema,
Rob van Essen, Leen van den Herik, Ton Rullman,
Margreet Hogeterp (hoofdredacteur).

Abonnement

Als u het werk van Kerk en Vrede onderschrijft en wilt steunen, meld u dan aan als lid of donateur. Leden betalen tenminste € 40,- per jaar, inclusief een *abonnement* op *Vredesspiraal* en een aantal keren per jaar een ledenbrief. Een abonnement zonder lidmaatschap kost € 15,- per jaar. Losse nummers € 3,- excl. porto.

Adres

Kerk en Vrede, t.a.v. Vredesspiraal
Postbus 1528, 3500 BM Utrecht
tel. 030-2316666, secretariaat@kerkenvrede.nl
Redactie: hogeterpg@gmail.com
www.kerkenvrede.nl
facebook.com/kerkenvrede
twitter.com/kerkenvrede
IBAN: NL14 TRIO 0320 3644 02

Illustraties

©Kerk en Vrede (tenzij anders vermeld)
Cover: Len Munnik

Vormgeving

Circade, Zwolle

Druk

Slimdruk, Leeuwarden

- 3** Mark Akkerman
Lichtpuntjes voor de vredesbeweging
- 6** Frits ter Kuile
'Opgaen naar Jeruzalem'
- 8** Anne Nijssen
De tegenstem van Sahra Wagenknecht
- 11** Rob van Essen
Column: Eén stem tegen het duister
- 12** Ton Rullmann
'Politiek van de dood' holt democratie uit
- 14** André Droogers
Column: Medemenselijkheidstax
- 15** Arie de Bruijn
Een gedurfd jubileumlied
- 16** Yosé Höhne-Sparborth
Verwijgen als verdedigingsstrategie
- 17** Ton Rullmann
Bonhoeffer als houvast
- 18** Leen van den Herik
Geweldloos opvoeden: Mee naar de kerk
- 19** Jannie Nijwening
Dode versus levende pacifisten
- 20** Vredesnieuws
- 22** Margreet Hogeterp
Talen naar vrede: De droom van Den Haag
- 23** Agenda
- 24** Janneke Nijboer
Regenboogzegen

**4x per jaar het laatste
vredesnieuws ontvangen?
Word lid of abonnee!**

Lichtpuntjes voor de vredesbeweging

In de eerste *Vredesspiraal* van 2024 kwam de huidige militariseringsgolf aan de orde, die de hele samenleving meetrekt in een sfeer van oorlogsvoorbereiding, alsmede het gebrek aan ruimte voor tegengeluid. De vredesbeweging – geen grote of invloedrijke speler in het politieke en maatschappelijke debat meer – zit in de verdrukking. Er zijn echter ontwikkelingen die hoop geven op het opbouwen van een bredere, meer relevante beweging. Het is zaak slim te opereren op politiek- en strategisch vlak, vooral door progressieve verbonden te smeden.

Mark Akkerman

De internationale context is sinds dit voorjaar alleen maar verslechterd, met de voortslepende oorlog in Oekraïne, de Israëlische genocide in Gaza en bredere escalatie in het Midden-Oosten, verder toenemende geopolitieke spanningen en talloze minder in het oog springende conflicten, zoals in Soedan. In de loop van dit jaar kondigde de vorige regering nog diverse nieuwe stappen voor militarisering aan, waaronder meer steun voor de wapenindustrie, het in dienst stellen van de ‘oorlogseconomie’ van de bredere industrie in Nederland, uitbreiding van defensielocaties en de aanschaf van nieuwe onderzeeërs. Daar was meestal weinig parlementair debat over, net als over de voortgaande wapensteun aan Oekraïne en het niet willen inzetten op diplomatie; veruit de meeste partijen steunen deze koers voluit.

Nieuwe regering, oude plannen

Niet verrassend trekt de nieuwe extreemrechtse regering deze lijn door. De plannen uit de Defensienota die begin september is uitgekomen, behelsen in de eerste plaats veel nieuwe wapenaankopen. Daarnaast wordt er gesproken over een ‘gradueel meer verplichtend karakter’ van het ‘dienmodel’, het voor de lange termijn wettelijk vastleggen van de norm dat twee procent van het BBP aan defensie wordt besteed, een nieuw fonds van honderd miljoen euro voor de militaire industrie en meer ruimte voor defensie in Nederland. Tegen zulke uitbreidingsplannen is massaal lokaal bezwaar gemaakt, maar Defensie heeft inmiddels

laten weten aan geen enkele van de 2200 ingediende bezwaren tegemoet te komen.

Bedreiging leefomgeving

Veel van die bezwaren worden niet gemotiveerd door antimilitarisme, maar hebben te maken met het feit dat mensen hun leefomgeving bedreigd zien worden door bijvoorbeeld geluidsoverlast en aantasting van natuurgebieden. Zo zijn er meer vlakken waarop de expansiedrang van Defensie en de internationale inzet op militarisering grote gevolgen zullen hebben, zoals klimaatverandering – door toenemende uitstoot van broeikasgassen en het vasthouden aan fossiele economieën – en vluchtelingen, omdat meer conflict tot meer gedwongen migratie leidt en het geweld tegen migranten aan grenzen steeds verder geïntensiveerd wordt. Bovendien trekken de snel stijgende militaire uitgaven geld weg van andere beleidsterreinen, waardoor maatschappelijke problemen als tekorten in zorg en onderwijs en de woningnood moeilijker opgelost kunnen worden.

Vredesbeweging in verdrukking

De vredesbeweging heeft het politieke tij al langer niet mee. Het huidige beleid is al jaren voor de Russische invasie in Oekraïne vanaf februari 2022 ingezet. Sinds de start van deze oorlog is de tegenwind echter uitgegroeid tot een storm: voormalige vredesactivisten scharen zich meer of minder voluit achter de militariseringsgolf, politieke en maatschappelijke bondgenoten haken af, in de media is nauwelijks ruimte voor een vredesgeluid; waar het al doorklinkt wordt het weggehoond. De vredesbeweging zelf is klein, versplinterd, vergrijsd en weinig zichtbaar, en kent nauwelijks politieke slagkracht. Veel van de al langer bestaande vredesorganisaties lukt het niet om jongere mensen aan zich te binden, ze worden inactiever en dreigen op termijn te verdwijnen.

Hoopgevende ontwikkelingen

Tegelijkertijd staat er wel een jongere generatie op die in actie komt. De belangrijkste katalysator hiervoor is verzet tegen de oorlog in Gaza, die mensen met hun neus op de feiten drukt als het gaat om de rol van de wapenindustrie en de

Manifest van De Nieuwe Vredesbeweging

De oorlog in Oekraïne, de genocide in Gaza en talloze andere conflicten wereldwijd leiden tot een escalatie van bewapening en militarisering, met grote gevolgen voor mens en milieu en risico op meer conflicten en onderdrukking. Intussen eisen veiligheidsproblemen van de hele wereld – klimaatverandering, het gevaar van kernwapens en ongelijkheid – een mondiale aanpak in een hervormde VN. Wij, De Nieuwe Vredesbeweging, willen een wereld waarin internationaal wordt samengewerkt en rekening wordt gehouden met de (veiligheids) belangen van de hele wereldbevolking. De Nieuwe Vredesbeweging is een samenwerking van organisaties, groepen en individuen die pleiten voor een ander geluid in het Nederlandse debat en die oproepen tot de volgende punten:

1. Zet in op diplomatie en de-escalatie

Het is noodzakelijk ons te herbezinnen op de wereldorde zoals deze na de Tweede Wereldoorlog is ont-wikkeld. De grote machtsblokken – VS, China en Rusland – vechten overal op de wereld om invloeds-sfeer en macht, met grote nadelige gevolgen voor mens en aarde. De huidige situatie van grote oorlogen is zeer gevaarlijk. Conflicten los je niet op door met geweld de machtsverhoudingen te veranderen en je eigen belangen af te dwingen ten koste van anderen. Diplomatie en de-escalatie zijn de weg naar duurzame veiligheid en vrede. Prioriteiten zijn een einde aan de genocide in Gaza en het stoppen van de oorlog in Oekraïne. Voortzetting hiervan leidt enkel tot meer vernietiging, escalatie en uitbreiding van de oorlog. Diplomatie moet leiden tot een wapenstilstand en onderhandelingen.

2. Verlaag militaire uitgaven

Wereldwijd worden militaire bestedingen enorm verhoogd; dit bevordert niet de veiligheid, maar gaat ten koste van menselijk welzijn en een leefbare planeet. De militaire uitgaven in de EU waren voor de oorlog in Oekraïne al vier keer zo hoog als de Russische, die van de NAVO zelfs 17 keer. De Nederlandse defensiebegroting is sinds 2014 bijna verdrievoudigd. Oorlogen in Oekraïne en elders zijn er niet mee voorkomen. Versterking van het westerse militair-industrieel complex draagt bij aan verdere onderdrukking, uitbuiting en uitsluiting, instandhouding van fossiele economieën en vergroting van ongelijkheid in de wereld.

3. Investeer in een eerlijkere toekomst

In een veilige wereld is minder reden voor conflict en hoeven minder mensen te vluchten. Daarbij moeten mensenrechten, milieu en eerlijke verdeling van welvaart leidend zijn. Het westerse beleid dat gericht is op militaire dominantie en eigenbelang staat hier lijnrecht tegenover. Wij willen een eerlijke toekomst, geen neokoloniale orde waarin de rijkste landen de rest van de wereld blijven overheersen. We moeten samenwerken om wereldwijde problemen als klimaatverandering, uitbuiting, racisme en het patriarchaat aan te pakken.

4. Kernwapens weg

In de oorlog in Oekraïne is gebleken dat het dreigen met kernwapens een middel is om oorlog te kunnen blijven voeren. Het risico dat ze daadwerkelijk ingezet worden is nog steeds hoog. Alle kernwapenstaten vernieuwen hun arsenalen met gevaarlijker, zogenaamd 'beter inzetbare' types. In Nederland worden nieuwe kernwapens voor de F-35 geplaatst. De enige veilige optie is: alle kernwapens de wereld uit.

5. Leg wapenexport aan banden

Wapens dragen wereldwijd bij aan oorlog en mensenrechtenschendingen. Versoepelingen van wapenexportbeleid op Nederlands en Europees niveau en meer promotie van wapenexport zullen dit in de toekomst verergeren. De wapenindustrie zit bij de regering aan tafel om rechtstreeks mee te praten over militair en economisch beleid. Wapenhandel en wapenproductie moeten juist beperkt worden.

6. Geen herinvoering dienstplicht

De Nederlandse krijgsmacht wil fors uitbreiden. Nieuwe militaire terreinen bedreigen natuur en leefbaarheid. Steeds vaker wordt gesproken over herinvoering van de opkomstplicht voor dienstplichtigen, of verkapte vormen daarvan om meer soldaten te rekruteren. Jongeren worden gelokt met militaire propaganda, paniekzaaij over dreigingen en oorlogstaal over geweld als oplossing voor conflicten. Niemand moet gedwongen of aangemoedigd worden soldaat te worden.

7. Stop militarisering

De maatschappelijke discussie over internationale veiligheid wordt gedomineerd door hoge militairen en schreeuwende politici. Stemmen die opkomen voor vrede, diplomatie en ontwapening krijgen nauwelijks ruimte en worden weggehoord. Pleidooien voor militarisering krijgen autoritaire trekken. Ze leiden tot het zoeken naar militaire antwoorden op zaken als klimaatverandering en gedwongen migratie – vraagstukken die juist echte en duurzame oplossingen nodig hebben – en tot meer risico's op binnenlandse repressie.

Meer informatie: www.nieuwevredesbeweging.nl.

verwoestende internationale gevolgen van de militaire en bredere buitenlandse politiek van het Globale Noorden. Naast vele demonstraties werden acties gevoerd op universiteiten en bij wapenbedrijven, het hoofdkwartier van de Landmacht en de jaarlijkse wapenbeurs van de Nederlandse wapenindustrie. Ook is er hernieuwde aandacht voor de rol van de NAVO, mede in het licht van de NAVO-top die eind juni 2025 in Den Haag plaatsvindt.

Vanwege de bredere gevolgen van de militarisering golf daalt ook bij activisten op andere vlakken het besef in dat ze dit thema beter niet kunnen negeren. Zowel binnen delen van de klimaatbeweging als de *no border*-beweging is het militair-industrieel complex inmiddels een onderwerp dat op de agenda staat.

De Nieuwe Vredesbeweging

Een nieuw initiatief voor samenwerking tussen vredesgroepen en aanverwante organisaties, dat voortvloeide uit een bijeenkomst van *Kerk en Vrede*, *Stop Wapenhandel* en *Hague Peace Projects* in het najaar van 2023, resulteerde in de oprichting van De Nieuwe Vredesbeweging, met bij aanvang vijftien lidorganisaties.

Vanaf september is deze coalitie actief met als start een flyering op Prinsjesdag in Den Haag tegen de verhoging van de militaire uitgaven. Een gezamenlijk manifest (zie p. 4) zet de belangrijkste agendapunten in het politieke debat waarover de deelnemende groepen het eens zijn, op een rij. Dit is geen beginselverklaring, maar vooral een uitnodiging tot gesprek.

Het is te vroeg om te zeggen hoe deze samenwerking zich verder gaat ontwikkelen. Het zal mede afhangen van de tijd en moeite die deelnemers erin kunnen steken, vaak naast het al drukke werk voor de eigen organisatie. Het lijkt in ieder geval belangrijk dat er ingezet wordt op zichtbaarheid – in het publieke en politieke debat, in de media en vooral ook op straat – en op het betrekken van meer mensen en groepen.

Een positief aspect van De Nieuwe Vredesbeweging is dat het erin lijkt te slagen de oudere generatie vredesbeweging wel in contact te brengen met jongere activisten. Het is zaak dit te koesteren en hier strategisch op in te spelen. Het zou bijvoorbeeld goed zijn als de ouderen in de samenwerking ruimte maken voor jongeren, met name ook als gezicht naar buiten toe, en zich in de eerste plaats te richten op het faciliteren en overbrengen van de kennis die in vele jaren is opgebouwd. Meer betrekken van jongere activisten vraagt ook

bewustzijn van – en aandacht voor zaken die voor velen van hen belangrijk zijn, zowel qua thematiek als qua intern functioneren, zoals diversiteit en inclusiviteit.

Progressieve samenwerking

In een tijd waarin de vredesbeweging zich ziet staan tegenover een sterke tendens voor oorlog(svoorbereiding) en militarisering is het moeilijk de handen op elkaar te krijgen voor 'directe' initiatieven voor bijvoorbeeld diplomatie met betrekking tot Oekraïne. Natuurlijk moet dit vooral ook blijven gebeuren, het is de kern van waar we als beweging voor staan, maar het zou strategisch handig zijn om ook te kijken naar andere invalshoeken waardoor mensen zich bewust kunnen worden van de gevaren en gevolgen van militarisering en op grond daarvan aansluiting kunnen zoeken bij bijvoorbeeld De Nieuwe Vredesbeweging.

Dat betekent dat we duidelijk maken hoe militarisering verband houdt met onder andere klimaatverandering, (neo)kolonialisme, uitbuiting, gedwongen migratie, racisme, binnenlandse repressie, financiële en personele tekorten in sociale sectoren. En streven naar het smeden van progressieve samenwerkingsverbanden voor duurzame, inclusieve vrede en rechtvaardigheid. De diverse initiatieven vanuit de hoeken van Poetinfans, complotdenkers en extreemrechtse pseudo-vredesactivisten die zich laten drijven door bredere racistische en conservatieve agenda's zijn daarbij in ieder geval geen potentiële bondgenoten. Samenwerking met hen zoeken is niet alleen politiek ongewenst, maar is ook strategisch funest als je juist de hand wilt uitsteken naar jongere progressieve activisten.

De vredesbeweging zit in de verdrukking, maar er zijn lichtpuntjes zichtbaar. Om weer enige stem en relevantie in de politieke en maatschappelijke discussie over vrede, veiligheid en internationale politiek te verwerven moet er zorgvuldig en strategisch handig aan gewerkt worden om die lichtpuntjes te versterken en verbinden. ◀

Binnen de klimaatbeweging staat het militair-industrieel complex inmiddels op de agenda.

'Opgaen naar Jeruzalem'

Het jubileumboek *Pacifisme in tijden van oorlog* door Greetje Witte-Rang laat zien hoe christen-pacifisten en christen-antimilitaristen de laatste honderd jaar zuurdesem waren en zijn in kerk en samenleving.

Frits ter Kuile
vredesactivist,
verbonden aan
de beweging
*The Catholic
Worker*

In 1985 werd ik gevraagd om een column te schrijven vanuit het Vredes Aktie Kamp in Woensdrecht en al gauw belandde ik in de redactie. Ik had, zo realiseer ik mij nu, amper besef van de traditie waar ik in mocht stappen. De beschouwende rust van het pand aan de Utrechtseweg 159 maakte op mij, toen levend onder een stukje plastic dat regelmatig door politie of dorpsjeugd werd verwoest, een net iets te veilig indruk.

Had ik toen al de woorden van Heering uit 1934 gehoord: "... de taak van *Kerk en Vrede* is om rusteloos van haar beginsel te getuigen, opdat de godsdienstige en zedelijke wil groeit, om – wat er ook gebeurt – de oorlog af te zweren en liever onrecht te lijden dan onrecht te doen", dan had mijn hart misschien door mijn vooringenomen blik heen kunnen schouwen. Had ik toen al de afschuw van oorlog na de Eerste Wereldoorlog beter kunnen proeven, de scherpe analyse van het verdrag van München, de positiebepaling in de Spaanse burgeroorlog en de kijk op de Spaanse kerk, ik zou met nog meer vreugde naar de redactievergaderingen zijn gegaan.

De wil van Mammon

Hopelijk valt de appel niet ver van de boom. Mijn moeder was van 1923. Ze was de enige van haar oude klas die een eigen appartementje had. Zo kon ze een Joodse leraar van het conservatorium erdoor helpen tot hij in de hongerwinter bezweek.

Daarna koerierde ze krantjes, had een cyanidepil verstopt in haar haar omdat ze wist bij het eerste verhoor al door te zullen slaan, en had vrienden van het Amsterdams Lyceum die in het gewapende verzet zaten. Zelf was ze daar niet van. Ze was ook niet van het moffenmeiden kaalscheren of rondstappen in uniformen van de BS.

De oproep van *Kerk en Vrede* om eind veertiger jaren de doodstraf weer af te schaffen, was haar vast ook uit het hart gegrepen. Net als de kijk op de oorlog in Indonesië: "Gevallen voor het Vaderland? Neen, voor de wil van Mammon en de eer van Mars", aldus Heering.

Rake analyses

Geweldig hoe *Kerk en Vrede* zich bewust was dat notoire nazi's de macht in de kolen- en staalindustrie en het bankwezen terugkregen in het naoorlogse Duitsland. En, had ik als twintiger in de redactie de scherpe veroordeling van het 'Atlantisch Pact', lees 'de NAVO' al kunnen inademen, het waren vreugdevolle ademtochten geweest. Van 'politieke actie' naar 'humanitaire vredesmissie': de analyses van *Kerk en Vrede* zijn net zo raak als die over de oostwaartse uitbreiding van de NAVO na de val van de muur waar we nu de zure vruchten van plukken met de oorlog in Oekraïne. Hoofdstukken over dienstweigering, sociale verdediging, geweldloze weerbaarheid, burgerlijke ongehoorzaamheid, bevrijdend geweld, Romeinen 13 en de kerken, vredesopvoeding, pacifisme internationaal, een schat die ons wordt ontsloten door de makers van dit boek.

Op schouders van reuzen

De binnenvaartschipper die veertig jaar na de bevrijding contact met Bram Grandia opneemt omdat hij wil vertellen dat er ook pacifistisch verzet was, een soort biecht van het goede, hoe hij en drie collega schippers, allen lid of sympathisant van *Kerk en Vrede*, tientallen Joodse kinderen naar Friesland hadden gesmokkeld.

Maar ook een waarschuwing, om te lezen hoe er in de dertiger jaren een steeds guurder wind ging waaien met een ministeriële beschikking die het ledenblad in kazernes verbood, de gereformeerde synode die opriep om leden met antimilitaristische denkbelden van het avondmaal te weren, en de overheid die ambtenaren verbood om lid te zijn van *Kerk en Vrede*.

Veel kolen werden gewonnen in landen als Colombia waar de bevolking wordt verdreven of vermoord om plaats te maken voor mijnen.

Dominee Hugenholtz wordt voor de rechter gesleept, dominee Cohen moet onder Nederlands gezag in 1935 twee weken de bak in nadat hij schuldig wordt bevonden wegens het aanzetten tot dienstweigering en als hij dan enkele jaren later onder het Duitse gezag verkondigt dat men Gode meer dient te gehoorzamen dan mensen, wordt hij weer opgepakt en in Dachau vermoord. Wij staan op de schouders van reuzen.

Schakeltje in ketting

Dit boek vertelt ook over dooi: terwijl er in 1962 tijdens een demonstratie op het Spui in Amsterdam nog drie spandoeken werden verboden waarvan een luidde 'Geen kernwapens op ons grondgebied', zou het Museumplein al spoedig te klein zijn voor al het volk dat riep: "Alle kernwapens de wereld uit, te beginnen uit Nederland!"

We kunnen in het jubileumboek lezen over onze grondleggers om zo te ervaren een schakeltje te mogen zijn in een ketting van afschuw van militarisme en liefde voor Christus' geweldloos verzet. Moge dit boek ons en wie na ons komen inspireren, informeren en moed inblazen. Ja, elke school-, universiteits- en buurtbibliotheek moet een exemplaar op de plank hebben staan.

Opgaan naar Jeruzalem

Tot slot zou ik een aspect van Jezus' leven willen belichten dat voor mijn gevoel in de theologie, in de Christenheid, in dit boek en in ons aller navolging, onderbelicht is.

Jezus werd gezocht in Judea en week daarom uit naar Galilea, Samaria, het Overjordanse. Hij had voort kunnen gaan met goed nieuws verkondigen in woord en daad in Syrië en Klein-Azië en verder, maar nee, op een gegeven moment besluit hij naar Jeruzalem te gaan en met een directe actie de tempel als verdienmodel aan de kaak te stellen om daarna niet langer uit te wijken maar in de buurt te blijven en zich te onderwerpen aan arrestatie, marteling, verhoor, veroordeling en executie. Wat wil Jezus ons daarmee zeggen?

Hoe kunnen wij – die leven in een tijd waarin we de hele schepping tot verdienmodel hebben gemaakt – Jezus in dat cruciale aspect van zijn leven navolgen?

Kolentreinen

Zelf hielp ik onlangs mee om een monument te maken met de steentjes van een spoorbed waar kolentreinen overheen rijden (www.steentjevoorsteentje.nl). Naarmate het monument groeit, wordt het spoor instabieler, tot er ten slotte geen kolentrein meer overheen kan. Kolen zijn een gigantische bron van CO₂. Veel kolen worden gewonnen in landen als Colombia waar de bevolking wordt verdreven of vermoord om plaats te maken voor mijnen.

Henk Baars, voorzitter van *Kerk en Vrede*, meende dat ik niet bang ben. Maar ik was vol vrees. Het gaat om sabotage van kritieke infrastructuur. Aan de andere kant vind ik het zo erg en verbijsterend dat de treinen ongestoord naar het oosten rolden. Dat is voor mij een trigger mijn angst te overwinnen en 'naar Jeruzalem te gaan', naar de haven, om de stroom bloedkolen, de gang van zaken, te verstoren, aan de kaak te stellen, te stoppen.

Ik hoop dat de vereniging, de theologie, de Christenheid, in dit derde millennium, Jezus' 'opgaan naar Jeruzalem' om zijn leven in en door een directe actie te geven, centraler gaat stellen in haar bewustzijn en gaat pogen Hem ook in dit aspect van zijn leven na te volgen. Het zou weleens de redding van de wereld kunnen zijn. ◀

Deze tekst is een bewerking van de toespraak die Frits ter Kuile hield bij de presentatie van het jubileumboek 'Pacifisme in tijden van oorlog' door Greetje Witte-Rang, Skandalon, 2024. Kijk voor de onbewerkte toespraak op www.kerkenvrede.nl > Jubileumjaar 2024 > Een prachtige jubileumdag.

De tegenstem van Sahra Wagenknecht

In Duitsland is de linkse politica Sahra Wagenknecht al jaren voor diplomatie en tegen wapenlevering aan Oekraïne. Onder andere door onmin hierover verliet zij de partij Die Linke en richtte haar eigen partij op: Bündnis Sahra Wagenknecht (BSW). Binnen negen maanden tijd is deze partij in drie Oost-Duitse deelstaten de derde partij geworden. De belangrijkste thema's in dit verkiezingssucces zijn migratie en een andere benadering van de oorlog in Oekraïne.

Anne Nijssen
lid van *Kerk en Vrede*, studeerde pedagogiek en filosofie

Over Sahra Wagenknecht wordt veel en veelal negatief kritisch gesproken, maar wat zegt zij eigenlijk zelf? Hoe zijn haar opvattingen verwoord in het partijprogramma? En wat klinkt er in haar woorden door van haar motieven? In gesprek met Caren Miosga deed Wagenknecht een belangrijke uitspraak: "Ik ben iemand die oorlog veroordeelt. Elke oorlog is een misdaad. Politici die oorlogen beginnen zijn misdadigers en dat geldt niet alleen voor Poetin." Volgens haar getuigt het van dubbele moraal om hem te veroordelen en het Westen niet. Vertrouwt zij Poetin? Antwoord: "Oorlogspartijen kun je nooit vertrouwen, maar er zijn ook krijgsgevangenen uitgeruild en dat kwam door onderhandelingen." (ARD, Caren Miosga, 8 september 2024).

Vredespolitiek

In het partijprogramma van BSW staat over vrede onder andere het volgende: 'De oplossing van conflicten met militaire middelen wijzen wij fundamenteel af. Wij verzetten ons

ertegen dat steeds meer hulpmiddelen in wapens en oorlogsmaterieel gestoken worden in plaats van in de vorming van onze kinderen, in onderzoek naar technologie gericht op het behoeden van het milieu of in onze medische en zorgvoorzieningen. Kernbewapening en escalerende conflicten tussen atoommachten zetten het overleven van de mensheid op het spel en moeten beëindigd worden. We streven naar een nieuw tijdperk van ontspanning en nieuwe verdragen over ontwapening en gemeenschappelijke veiligheid. Het Duitse leger heeft de opdracht ons land te verdedigen. Voor deze opgave moet zij adequaat uitgerust zijn. De inzet van Duitse soldaten in internationale oorlogen wijzen we af, evenals hun stationering aan de Russische grens of in de Zuid-Chinese zee.' (p. 3, 4).

In het partijprogramma wordt uitdrukkelijk vermeld dat BSW met deze visie op vrede 'staat in de traditie van bondskanselier Willy Brandt en president Michail Gorbatsjov, die tegenover het denken en handelen binnen de logica van de Koude Oorlog een politiek van ontspanning, uitwisseling van belangen en internationale samenwerking gezet hebben.'

Teruggaan in de tijd voor het ophalen van inspirerende voorbeelden en gedachten komt ook terug in het programma voor de Europese verkiezing in 2024. Hier wordt herinnerd aan de oorspronkelijke Europese gedachte: 'Het Europese idee van vrede, welvaart, sociale zekerheid en vrijheid stond aan het begin van de Europese eenwording. Veel mensen hebben zich na de Tweede Wereldoorlog met deze idee geëngageerd. Zij wilden de schrik van de oorlog, nationalisme en tirannie voor altijd achter zich laten.' (p. 1).

Solidariteit

Het streven van Wagenknecht naar ontwapening en gemeenschappelijke veiligheid kwam al voor de oprichting van BSW in februari 2023 naar buiten met de vredesdemonstratie bij de Brandenburger Tor in Berlijn. In de oproep van Wagenknecht en de feministe Alice Schwarzer, het 'Manifest voor Vrede', staat het volgende: 'De door Rusland bruut overvallen Oekraïense bevolking heeft onze soli-

Binnen negen maanden tijd is Bündnis Sahra Wagenknecht (BSW) in drie Oost-Duitse deelstaten de derde partij geworden.

dariteit nodig. Maar wat zou solidair nu zijn? Hoe lang moet er nog op het slagveld Oekraïne gestreden en gestorven worden? En wat is nu, een jaar later, eigenlijk het doel van deze oorlog? [...] Onderhandelen betekent niet capituleren. Onderhandelen betekent compromissen sluiten, aan beide kanten. Met het doel om verdere honderdduizenden doden en nog erger te voorkomen.' Ik vind het belangrijk dat hier het woord solidariteit bevraagd wordt. Solidariteit is een belangrijke waarde. Kritiek op gebrek aan solidariteit is een akelig en ingrijpend verwijt. In het 'Manifest voor Vrede' beamen de twee vrouwen hun solidariteit met Oekraïne, maar zij verzetten zich tegen de vanzelfsprekende invulling ervan: de koppeling tussen solidariteit en wapenlevering. Door de consequenties te beseffen van deze vanzelfsprekende invulling komen zij tot een ruimere opvatting van het woord solidariteit. Deze gaat ook uit naar allen die strijden en sterven in Oekraïne: de soldaten en de slachtoffers. Eigenlijk bevrijden zij het woord uit een zogenaamd vanzelfsprekende logica, die gedurende deze oorlog ontstaan is en waaraan door het Westen flink vastgehouden wordt.

Compromissen

In de lijn van dit 'Manifest voor Vrede' zijn er na deze demonstratie in februari 2023 verschillende concrete voorstellen voor onderhandelingen gedaan door Wagenknecht. Bijvoorbeeld het stoppen van wapenleveranties aan Oekraïne mits Rusland zou toestemmen in een directe wapenstilstand aan de frontlinies. Vervolgens zou er onderhandeld moeten worden over wat er in de gebieden gebeurt waar nu de Russen staan. Haar voorstel destijds impliceerde dat het door Rusland veroverde gebied deels of compleet afgegeven moet worden. Een referendum onder toezicht van de VN zou moeten uitwijzen tot welk land de mensen in de Donbas en op de Krim willen horen. Met haar voorstel sloot zij aan bij een soortgelijk aanbod van Poetin in juni 2024. Wagenknecht vraagt steeds van Oekraïne meer compromisbereidheid, vooral waar het gaat om NAVO-lidmaatschap. Zo probeert zij bruggen te slaan tussen het Westen en de Russen. Tevens maakte zij met dit voorstel serieus werk van het streven naar gemeenschappelijke veiligheid. De voorzitter van BSW, Amira Mohamed Ali, zei over de noodzaak van acceptatie van gebiedsverlies: 'Ik denk dat er geen andere oplossing is, hoe oneerlijk en onaanvaardbaar het ook is. Het alternatief is dat de NAVO zich in de oorlog mengt en dan hebben we een nucleaire oorlog.' (ZDF, Maybritt Illner, 2 september 2024). De pijn van gebiedsverlies wordt hier afgewogen tegen een nog veel grotere dreiging: Rusland als atoom-

Door de polarisaties staan mensen minder open voor dat wat eigenlijk gezegd wordt. Men is bezig met onderlinge strijd. Toch is het te hopen dat de tegenstem van Sahra Wagenknecht blijft klinken.

macht. Het besef van Rusland als atoommacht is bij deze in Oost-Duitsland gefundeerde partij sterk.

Eigen veiligheid

De angst voor escalatie van de oorlog leeft trouwens in heel Duitsland sterk. Volgens Wagenknecht is de helft van de bevolking bang in een grote oorlog betrokken te raken. De strategie van BSW, meer diplomatie, komt aan deze angst tegemoet. Wel raakt de oorlog volgens de historicus en Rusland-deskundige Silke Satjukow de inwoners van Oost-Duitsland anders dan in het Westen: "Generaties zijn hier opgegroeid met het idee dat Rusland goed is en nooit een oorlog zou beginnen. De DDR-propaganda werd niet door iedereen gepikt, maar de meesten zijn wel delen ervan gaan geloven. Daarom geloven nu veel mensen dat niet Rusland maar de NAVO agressief is." Wagenknecht, zelf geboren en getogen in Oost-Duitsland, neemt de angsten serieus en vertegenwoordigt als de beste de Oost-Duitse gevoelens en belangen. En die belangen zijn er. Oost-Duitsland leeft 35 jaar na de hereniging nog steeds op economische achterstand. De woede en rancune hierover worden door BSW goed aangevoeld. De partij richt zich vooral op de gewone man en mensen die zich ondanks grote inspanningen niet kunnen opwerken. Zo is de benadering van BSW van de oorlog in Oekraïne flink verstrengeld geraakt met de poging mensen op economisch vlak tegemoet te komen. Verzet tegen de sancties tegen Rusland bijvoorbeeld is dan ook niet los te zien van tegemoetkoming aan de lasten van de energiekosten van de Oost-Duitse bevolking.

Uitsluiting

De sterke gerichtheid op de gevoelens en belangen van de Oost-Duitse inwoners gaat ook gepaard met negatieve benaderingen van andere groeperingen. Zo wil BSW de immigratie drastisch terugdringen. Vluchtelingen worden dus niet opgenomen in het streven naar gemeen-

Zou de tegenstem van BWS de overwinning van de AFD kunnen voorkomen?

schappelijke veiligheid. Ze worden letterlijk buitengesloten. Ze komen er niet in! Weliswaar komt BSW hiermee tegemoet aan gevoelens van onveiligheid van mensen, maar hierdoor worden deze ook bevestigd en bekrachtigd. Ook komt deze opstelling van BSW wel heel dicht bij de opvattingen hieromtrent van de rechts-extreme partij: Alternative für Deutschland (AFD). Ook homoseksuelen en voorstanders van genderneutraliteit zijn te anders om opgenomen te worden in het concept van gemeenschappelijke veiligheid. Dat de partij Die Linke ook aandacht aan deze groeperingen ging besteden, was een van de redenen waarom Wagenknecht deze partij verlaten heeft.

De houding van BSW naar de partij De Groenen heeft zelfs een uitgesproken vijandig karakter. Het verzet tegen maatregelen van de groene minister van economie, Robert Habeck, is groot. Wagenknecht: "Natuurlijk hebben mensen een immense woede naar De Groenen, omdat De Groenen voor veel beslissingen verantwoordelijk zijn die het leven van mensen verslechterd hebben, die het dagelijks leven zwaarder hebben gemaakt. En wat de mensen in het bijzonder kwaad maakt is dat De Groenen dat doen met een moralistisch vingertje. Ze zien zichzelf als de moreel betere mensen." (ZDF, Markus Lanz, 25 september 2024).

De vijandige houding naar De Groenen, die inmiddels wederzijds is, is moeilijk te rijmen met een stelling in het programma voor de Europese verkiezing 2024: 'Wij zullen de problemen, die door de verandering van het wereldklimaat ontstaan, alleen in vrede en door internationale samenwerking kunnen aanpakken.' (p. 1). De houding van BSW naar De Groenen draagt niet

bij aan die aanpak in vrede. Het komt eerder neer op ondermijning van een constructieve benadering van het wereldwijde ernstige klimaatprobleem.

Waardering

De houding van BSW naar de oorlog in Oekraïne getuigt van realiteitszin. Dat deze oorlog niet te winnen valt en dat zonder onderhandelingen de oorlog oneindig doorgaat, wordt helder verwoord. Duitsland kan na de verkiezingssuccessen niet meer om deze duidelijke tegenstem heen. BSW is een machtige speler geworden, ook op landelijk niveau.

Sterk is ook dat de vredespolitiek van BSW stevig verankerd is in een totale politieke visie op Europa. Het doel is een zelfstandig Europa. Toegegeven moet worden dat Europa niet alle belangen met de VS deelt. Duitsland mag geen vazal van de VS zijn. De (demissionaire) Duitse regering wordt opgeroepen soeverein te worden. De stationering van de middenlange afstandsrametten wordt door BSW sterk afgewezen, daar deze een bedreiging vormen voor het nucleair evenwicht tussen de VS en Rusland. En waarom zou Duitsland zich daarvoor lenen? Binnenlands roept BSW zowel door haar visie op de oorlog als door het uitsluiten van groeperingen veel negatieve kritiek op. Doordat Wagenknecht als stichter van de partij ook persoonlijk sterk aanwezig blijft in de partij en zelfs haar naam aan de partij verbonden heeft, richt de kritiek zich vooral op haar persoonlijk.

Het is jammer dat de ontspanning die in het partijprogramma als streven wordt genoemd, binnen Duitsland niet wordt waargemaakt. Dat doet de vredespolitiek van BSW natuurlijk uiteindelijk ook geen goed. Door de polarisaties staan mensen minder open voor dat wat eigenlijk gezegd wordt. Men is bezig met onderlinge strijd. Toch is het te hopen dat de tegenstem van Wagenknecht blijft klinken. Haar opstelling naar de oorlog blijft waardevol. Vanuit een sterke overtuiging durft zij hierover een eenzame positie in te nemen. Hopelijk houdt zij dit vol.

Verder kan haar partij bij de komende parlementsverkiezing wel eens heel belangrijk worden bij mogelijke afwending van de huidige grote bedreiging in Duitsland zelf: de overwinning van de AFD. En dat zou dan waarschijnlijk, ironisch genoeg, vooral 'dankzij' de migratie-opstelling van BWS zijn. Waar een tegenstem, een stem met zeer verschillende timbres, wel niet toe zou kunnen leiden! ◀

Eén stem tegen het duister

We leven in duistere tijden en wie weet dat niet. Dus ik begrijp wel dat mensen naar goed nieuws snakken. Tussen 'De slimste mens' door zapte ik af en toe naar de beelden uit Parijs, waar boten met juichende sporters en officials de suggestie moesten wekken dat sport verbreedert. Ook de sporters uit dictatoriale regimens en door burgeroorlog en honger verscheurde landen mochten het sprookje luister bij zetten dat we één blij, spelende 'family of men' zijn.

Positief is ook dat er, na decennia, weer in de Seine gezwommen mag worden. Door mensen wel te verstaan, voor het merendeel van de vissoorten kwam dit feestje te laat. Je hoeft geen 'sporthater' (Ephimenco, *Trouw*, 27 juli) te zijn om je af te vragen wat het batig saldo is van deze megalomane vierjaarlijkse schijnverbroedering. We leven in duistere tijden.

In Pakistan worden christenen gelyncht vanwege een gerucht van godslastering. Maduro in Venezuela dreigt met bloed in de straten als hij op democratische wijze het veld moet ruimen. Democratie is een hele opgave, voor linkse en rechtse politici. De democraat Biden ontvangt Netanyahu: twee keurige heren schudden elkaar de hand. Is het geheugenverlies van Biden zo ver voortgeschreden dat hij de beelden uit Gaza niet meer op het netvlies heeft? Als Netanyahu zo nodig in de USA moest aankloppen, was het dan nodig hem de senaat te laten toespreken?

Mythische strijd

Complotdenken brengt alleen maar meer ellende. Maar er zijn momenten dat ik wel begrijp dat sommigen achter het wereldgebeuren een sinister complot vermoeden. Een mythische strijd tussen de goeden en de slechteriken.

We leven in duistere tijden: religie als rechtvaardiging voor oorlog en discriminatie. De grenzen dicht voor wie voor vervolging en honger vluchten. Miljarden naar de oorlogsindustrie om de vrede te bewaren. *Alle mensen opgelet!*

De kerk als reddingsplan?

Duistere tijden: de kerken hebben in dat opzicht een gehavend blazoën. Je zou zeggen dat het nu tijd is

dat er vanuit de synode een richtinggevend woord gesproken wordt vóór het Palestijnse volk in Gaza en op de Westbank. Een woord met profetische kracht tegen de weerzin om vreemdelingen en vluchtelingen te helpen en een fatsoenlijk thuis te bezorgen. 'Alles nieuw!' is het PKN-jaartheme. Maar eigenlijk is het een variatie op Robert Long's 'Jezus redt, alle mensen opgelet'.

Op Facebook 'adverteert' de PKN met een interview met ds. Pim Brouwers. Niets nieuws onder de zon: 'De kerk is Gods reddingsplan voor deze aarde'. Pardon? Welke kerk mag dat wezen. Zijn het de Rooms-Katholieke of protestantse kerken waar vrouwen en homo's geweerd worden van de Tafel? Of de Orthodoxe kerk van Kirill of de evangelischen die Trumps kandidatuur met gebed steunen?

Als de kerk zwijgt...

Of er een 'reddingsplan' is weet ik niet, maar de kerk is het zeker niet. Als de kerk zwijgt kunnen er tijden zijn, zo schreef de verzetsman ds. Jan Koopmans, dat één mens de kerk representeert.

Hij wist, tevergeefs waarschuwend tegen het opkomend nazisme, dat we het van 'de kerk' niet hoeven te verwachten. Soms is er meer 'reddingsplan' bij Greenpeace of Vluchtelingenwerk. 'Alles nieuw', zover is het nog lang niet.

Rob van Essen

Duistere tijden: de kerken hebben in dat opzicht een gehavend blazoën.

‘Politiek van de dood’ holt democratie uit

Het is weer oorlog in Europa. Oude spookbeelden zijn terug. Verrassend snel zijn militaire verdediging en oorlogsvoering weer centraal komen te staan in het politiek en maatschappelijk debat. Dagelijks worden we geconfronteerd met het leed in Oekraïne en in Gaza. Posities voor of tegen worden ingenomen, onwrikbaar. Er is iets wezenlijks stuk gegaan. Dat gaat verder dan: de oorlog is wreed en moet stoppen. Er is het gevoel dat we teruggaan in de tijd, dat de Europese droom van een stabiele vrede voorbij is.

Ton Rullmann

Met dit gevoel start een essay uit 2023 (*Nexus*, nummer 92) van Donatella di Cesare, hoogleraar filosofie in Rome. Ze beschrijft de situatie als de zelfopheffing van Europa, een verloochening van herinnering, erfenis en taken. Hoe is het mogelijk dat men ‘roekeloos partij koos voor Oekraïne en op die manier de autoriteit en legitimiteit om te bemiddelen uit handen gaf’? Het conflict wordt versimpeld tot de schuld van een waanzinnige leider, en massale herbewapening is de reactie erop. Di Cesare schetst hoe door de oorlog de dood dreigend dichtbij is gekomen. ‘Waarom zouden we de dood accepteren als de onvermijdelijke oplossing van conflicten? Waarom zouden we ineens de ideologie van het offer overnemen die

onze moeders en vaders leerden te wantrouwen? Waarom zouden we ineens de wegen van de beschaving verlaten om de mystiek van het heldendom te omarmen?’ Wapens dienen alleen om te doden. De wapenindustrie is dankbaar voor de herbewapening, die eufemistisch ‘afschrikking’ genoemd wordt. Di Cesare spreekt hier over necropolitiek, een politiek die de dood als noodzakelijke oplossing, als het enige middel poneert en vereist. ‘Laten we vaststellen wie op het slagveld zal overwinnen! En dat is degene die de meeste lijken produceert.’

Necropolitiek gaat hand in hand met technocratie: het idee dat problemen opgelost moeten worden door experts de meest efficiënte aanpak te laten ontwikkelen, binnen de smalle marges van de bestaande maatschappelijke ordening: ‘Er is nu eenmaal geen alternatief’. Dit holt de democratie uit, stelt Di Cesare. Herbewapening en militarisering van de samenleving worden in het verlengde hiervan als onontkoombaar gepresenteerd: een dubbele democratische nederlaag.

Oorlog met Rusland

Sinds Di Cesare haar artikel schreef heeft de necropolitiek zich verder gemanifesteerd. De dreiging door Rusland wordt bijna dagelijks op tv breed uitgemeten. NAVO-generaals waarschuwen dat Rusland ons binnen een paar jaar kan aanvallen. Een goed voorbeeld van de dominante denkwijze is te vinden in de bijdragen van commentator Arnout Brouwers. Hij schrijft bijvoorbeeld (*De Volkskrant*, 5 mei 2024) dat Rusland af moet van zijn imperialisme en kolonialisme, en dat dat kan door zijn agressie overtuigend te verslaan, ook op de Krim. Anders blijven we zitten met een revanchistische kernmacht aan onze grenzen. Brouwers haalt een Amerikaanse diplomaat aan die zegt dat de VS geen beleid heeft tegen het land of het volk, maar probeert het vermogen van Rusland te verminderen om in de toekomst agressie te plegen. Eigenlijk staat hier dat Rusland met geweld tot verandering gedwongen moet worden. Merkwaardig hoe hier elke westerse reflectie over de eigen recent gevoerde oorlogen ontbreekt.

Lees verder op p. 13, na het jubileumkatern

Donatella di Cesare: ‘We moeten ontsnappen uit de wereld van de dood die om ons heen wordt opgetrokken.’

Van de ene Koude Oorlog naar de volgende

Door de diverse militair deskundigen die – al dan niet in uniform – de nieuwsprogramma's en talkshows domineren wordt steevast badinerend gesproken over de jaren sinds de val van Muur waarin we allemaal zouden hebben gedacht dat de wereldvrede was uitgebroken en waarin we onze defensie verwaarloosd zouden hebben. Het archief van *Kerk en Vrede* over de bedoelde periode maakt duidelijk dat dit een misleidend beeld is.

JAN SCHAAKE

voormalig internationaal en algemeen secretaris van *Kerk en Vrede*

De – op Roemenië na – volstrekt geweldloos voltrokken omwenteling (*Wende*) in de voormalige Oostbloklanden (inclusief Rusland) werd aanvankelijk gevolgd door even geweldloze machtswisselingen op de Filipijnen en in Zuid-Afrika. Het had inderdaad het begin kunnen zijn van een wereldwijde beweging waarin de geweldsmiddelen als overbodig en achterhaald beschouwd zouden worden en zwaarden eindelijk omgesmeed werden tot ploegscharen om na decennia van zinloze defensie-uitgaven de sterk gegroeide kloof tussen het arme en het rijke deel van de wereld te dichten.

Maar zover is het nooit gekomen, want al snel werd het succes van de geweldloze omwentelingen geheel overvleugeld door de Golfoorlog, de reeks oorlogen in voormalig Joegoslavië, de westerse interventie in Somalië en het uitblijven daarvan in het Grote Merengebied (Rwanda, Burundi, Oost-Congo).

Het was Defensie zelf die voorstelde het dienstplichtigenleger, dat gericht was op landsverdediging (en dat van de Noord-Duitse Laagvlakte), om te vormen tot een op interventies elders gericht professioneel beroepsleger waarin uiteindelijk alle tanks werden vervangen door gevechts- en transporthelikopters.

PAX AMERICANA

De Golfoorlog vormde met de woorden van de Amerikaanse president George Bush sr. het model voor de Nieuwe Wereldorde. Een wereld waarin de VS als enig overgebleven supermacht met haar NAVO-bondgenoten zou zorgen voor rust en stabiliteit. De vredesbeweging en haar bredere achterban, waartoe ook linkse politieke

partijen en de vakbeweging hadden behoord, raakten verdeeld. Een deel, met name het Interkerkelijk Vredesberaad, steunde het idee van een militaire macht die naar het model van de Golfoorlog de wereldorde zou handhaven; andere vredesorganisaties, waaronder *Kerk en Vrede*, verzetten zich hiertegen.

VERZET KERK EN VREDE

In haar stellingname richtte de kritiek van *Kerk en Vrede* zich met name op:

- Het idee van een schone, rechtvaardige oorlog die gevoerd zou kunnen worden.
- Het in de schijnwerper zetten van de slachtoffers die door de tegenstander werden gemaakt, maar het volledig uit het zicht blijven van de slachtoffers van de eigen oorlogshandelingen.
- De nieuwe rol van de NAVO van verdedigingsorganisatie naar snelle en wereldwijd inzetbare interventiemacht.

Inzake de Golfoorlog richtte de kritiek van *Kerk en Vrede* zich bovendien op de eerdere bewapening van Saddam Hoessein door het Westen, de groeiende verwijdering tussen het Westen en grote delen van de Arabische bevolking als gevolg van deze oorlog en het groeiende vijandsbeeld in het Westen jegens de islam (dat na de aanslagen van 9/11 tien jaar later natuurlijk nog sterker werd – zie p. 5 van dit katern). Zo stelt Rob Treep in 1994 (één jaar vóór het hij interim-voorzitterschap van *Kerk en Vrede* op zich zou nemen) in een discussie met het IKV onder andere de volgende vragen: 'Geeft een gewapende interventie in een andere cultuur niet blijk van een machtsarrogantie? Zeker

als de interventie wordt geleid door westerse landen, die in hun manier van leven en in hun economie zeer gewelddadig zijn gebleken. Getuigt het binden van interventies aan allerlei ultimata niet van een zeer gericht sociaalpsychologisch inzicht? Elk ultimatum dwingt tot geweld aan beide kanten. Gezichts- en eerverlies wegen ook in Oost-Europese culturen niet gering.'

Gezien de laatste vraag zijn we inmiddels in de oorlog in voormalig Joegoslavië aangeland waar de internationale militaire aanwezigheid geleidelijk escaleert van militaire waarnemers via *peacekeeping*-operaties naar het hoge geweldsniveau van de Kosovo-oorlog die als model zou gelden voor de humanitaire interventies.

VREDE BEWAREN

De term *peacekeeping* werd gemunt door VN-secretaris generaal Boutros Boutros-Ghali in zijn *Agenda for Peace* waarin hij reageert op de door de Amerikanen afgekondigde Nieuwe Wereldorde. In zijn agenda voor vrede bepleit Boutros Gali een drieslag waarin *peacekeeping* als vredesbewaring vooral als het voorkomen van het uitbreken van conflicten of het verder escaleren van gewapende conflicten wordt uitgewerkt. Conflictpreventie dus, waarvoor ook andere dan enkel militaire middelen kunnen dienen. De twee daaropvolgende fasen noemde hij *peacemaking* (later ook wel *peace enforcement* of vredesafdwinging genoemd) en *peacebuilding*, het naderhand werken aan verzoening en aan een samenleving die op een normale, geweldloze wijze kan omgaan met de conflicten die er altijd wel zullen zijn.

De eerste en de derde fase zouden heel goed en zelfs bij voorkeur aangegaan kunnen worden met niet-militaire middelen en, in navolging van initiatieven elders in de wereldwijde vredesbeweging, richtte ook Landelijk Beiraad Vredesorganisaties (LBVO), dat begin jaren negentig werd opgericht, zich op zogenaamde Burgervredesteams, bestaande uit ongewapende, getrainde vredeswerkers die samen met lokale vredeskrachten aan vredesbewaring en vredesopbouw konden werken. Zo waren in voormalig

Joegoslavië op verschillende plaatsen vredeswerkers van Balkan Peace Teams aanwezig, was *Kerk en Vrede* de Nederlandse ondersteuner van het SIPAZ-team in de Mexicaanse regio Chiapas, die door een langdurig gewelddadig conflict beheerst werd en droeg *Kerk en Vrede* financieel bij aan de eerste (en uiteindelijk enige) opleiding van vredeswerkers door de Stichting Burgervredesteams.

WERKEN VIA GROEPEN

In het blad *Vier in Een*, waarin *Kerk en Vrede* destijds participeerde, schreef ik in 1999 aan de vooravond van de Kosovo-oorlog: 'Het werk van burgervredesteams als het Balkan Peace Team wordt wel eens gebagatelliseerd: wat kunnen zulke teams van drie tot vijf mensen nu eigenlijk bijdragen aan de beëindiging van een conflict?

Ook in deze redenering speelt nog steeds een militaire, *peace enforcing*, manier van denken een rol. Alsof zo'n team in z'n eentje een eind aan het conflict kan maken. Het gaat bij vredesopbouw om het werken via anderen. Via de groepen binnen de lokale bevolking. Via eveneens in het crisisgebied aanwezige mensenrechten- en hulpverleningsorganisaties.'

VREDESCULTUUR

Zoals in eerdere tijden de uitgezonden zendelingen en missionarissen ons wereldbeeld beïnvloedden, zo vestigden de uitgezonden vredeswerkers de aandacht van de vredesbeweging ook op de onderhuidse conflicten en gewelddcultuur in de eigen samenleving.

Kerk en Vrede nam deel aan de campagne van de International Fellowship of Reconciliation (IFOR) om bij de VN – met succes – te pleiten voor een Decennium 2001-2010 voor een Cultuur van Vrede en Geweldloosheid en nam het initiatief voor een Platform Vredescultuur met een tienjarenprogramma om in Nederland aan een dergelijke cultuur te werken. De aanslagen van 9/11 in het eerste jaar van dat decennium leidden ertoe dat het ambitieniveau drastisch moest worden bijgesteld. Waar aanvankelijk politieke ruimte leek voor conflictpreventie en geweldloze burgervredesteams, nam de militarisering van het buitenlandbeleid hand over hand toe. Tijdens het referendum over de Europese Grondwet in 2005 voerde *Kerk en Vrede* campagne tegen de militarisering van de EU en twee jaar later tegen de financiering van militaire veiligheidsoperaties uit het budget voor Ontwikkelings-samenwerking.

De decennia na de val van de Berlijnse Muur stonden helemaal niet in het kader van zogenaamd onverantwoorde bezuinigingen op Defensie. De krijgsmacht werd omgevormd tot de interventiemacht die ze inmiddels geworden is en als vredesbeweging hebben we ons daar alle jaren tegen verzet met alternatieve modellen voor conflictpreventie en vredesopbouw. Maar juist dáár was nooit geld voor. ◀

Humanitaire interventie of humanitair imperialisme?

In de jaren negentig groeide langzaamaan het idee dat, nu de twee rivaliserende supermachten elkaar niet langer in een houdgreep hielden en daarmee het hele VN-systeem lam legden, er overal ter wereld met een internationale troepenmacht vrede en veiligheid kon worden gegarandeerd. Aanvankelijk met relatief lichtbewapende, vredesbewarende (*peacekeeping*) missies zoals die tijdens de Koude Oorlog ook wel in een aantal conflictgebieden (Cyprus, Zuid-Libanon) waren ingezet, aan het eind van dat decennium. Meer boven in de geweldsladder bevonden zich de 'vredesafdwingende' (*peace enforcing*) operaties, waarvoor de Kosovo-oorlog als model gold, en waarvoor de term 'humanitaire interventie' in zwang kwam.

JAN SCHAAKE

voormalig internationaal en algemene secretaris van *Kerk en Vrede*

In de militaire praktijk was een humanitaire interventie net zo slecht van een 'gewone' oorlog te onderscheiden als een rechtvaardige oorlog dat is van een onrechtvaardige. Het belangrijkste verschil is dat een humanitaire interventie – in ieder geval op papier – een humanitaire aanleiding of doelstelling heeft. Voor de uitwerking van de bom maakt het weinig uit of deze al dan niet met goede intenties wordt afgeworpen, maar de herlevende gedachte dat er behalve het najagen van eigen belangen ook humanitaire redenen konden zijn om oorlog te voeren, zette in die tijd aardig wat pennen in beweging. Ook binnen *Kerk en Vrede*.

HUMANITAIR IMPERIALISME

Op 21 februari 2001 organiseerde *Kerk en Vrede* een raadsdag over humanitaire interventie en één maand later een debatavond in het Utrechts debatcentrum Tumult onder de veelzeggende titel 'Humanitair imperialisme'.

Beide worden aangekondigd in de ledenbrief van januari 2001 (*Kerk en Vrede* had in die jaren geen eigen blad), waarin ook de tekst 'Op zoek naar een antwoord op de roep om 'humanitaire interventie' is opgenomen, die ik samen met Bram van der Lek over dat onderwerp had geschreven voor een discussie in het Landelijk Beraad Vredesorganisaties (LBVO) waar toe ook *Kerk en Vrede* behoorde.

Hierin stond:

Onder 'humanitaire interventie' wordt doorgaans verstaan het militair ingrijpen om een eind te maken aan humanitaire wantoestanden zoals genocide of grove, systematische mensenrechtenschendingen.

Hoewel er op dit moment een hoop om te doen is, is er eigenlijk helemaal niets nieuws onder de zon. De afgelopen anderhalve eeuw werden de meeste oorlogen gevoerd om groot onrecht te bestrijden. Onrecht (bezien) vanuit een bepaalde nationale of ideologische achtergrond. Nieuw is dat nationale en ideologische tegenstellingen van weleer plaats hebben gemaakt voor een breed gedragen maar overigens ook wel wat opgerekt begrip van mensenrechten.

ONPARTIJDIGE INTERVENTIE

Door conflicten te snel te vertalen in mensenrechtenschendingen, verliezen we de oorzaken en de dynamiek van gewelddadig conflict uit het oog en zijn we snel geneigd om de zijde van het slachtoffer te kiezen. Het slachtoffer dat met alle geweld beschermd moet worden.

In plaats van het direct lenigen van de nood van slachtoffers, zou ingrijpen van buitenaf eigenlijk alleen maar als doel mogen hebben 'het versterken van de maatschappelijke structuren om op een normale, dat is niet-gewelddadige manier met conflicten om te gaan.'

Zulke maatschappelijke structuren worden ook wel 'local capacities for peace' genoemd, maar wij zouden daar de nationale en internationale structuren (dus die van de sociale en democratische rechtstaat en die van de Verenigde Naties) ook graag onder willen scharen. Het gaan dan om een 'onpartijdige interventie', waarbij onpartijdigheid iets anders is dan neutraliteit. We staan niet neutraal in het conflict, maar benaderen het vanuit een normatief kader waar mensenrechten en het afzien van geweld een belangrijke rol spelen in onze beoordeling. We willen het conflict echter niet tegemoet treden vanuit een solidariteit met de partij die het best de slachtofferrol past, maar vanuit de overtuiging dat we moeten helpen om de maatschappelijke structuren te versterken om conflicten op een geweldloze manier aan te vatten.

VREDESCAPACITEITEN

Vaak wordt gezegd: 'Maar soms is de situatie zo uit de hand gelopen, dan moet je wel met geweld ingrijpen!' Als voorstanders van geweldloze methoden moeten we toegeven dat de geweldloze middelen nog niet volledig zijn ontwikkeld. De burgervredesteams, waar de Nederlandse vredesbeweging zich de afgelopen jaren op heeft gericht, vormen een mooie en inspirerende start.

Maar er moet nog veel meer gebeuren. Waar burgervredesteams een belangrijke rol kunnen spelen bij het versterken van lokale vredescapaciteiten, zouden er aanvullende middelen ontwikkeld moeten worden om nationale en internationale vredescapaciteiten te versterken. Dat zou gedeeltelijk in samenwerking met de overheid moeten gebeuren, die op zich wel openstaat voor conflictpreventie en niet-militaire crisishantering, maar als het erop aan komt toch vaak weer naar het al zo vaak beproefde middel van gewapend optreden grijpt.

VREDESOPERATIE VERSUS POLITIEOPTREDEN

Dat gewapend optreden wordt dan vaak vergeleken met 'politieoptreden'. Met wat machtsvertoon probeer je een burenruzie of een relletje te beslechten. De vergelijking van humanitaire interventies of vredesoperaties met politieoptreden gaat echter niet helemaal op:

1. In het geval van een politiemacht is sprake van een duidelijk geweldsmonopolie. Zover is het nog lang niet op het wereldtoneel; het streven naar een wereldpolitie zou dus gepaard moeten gaan met ontwapening van alle individuele staten.
2. Een politiemacht opereert op gezag van de overheid en wordt door die overheid en de bestaande democratische organen gecontroleerd. Het Internationaal Strafhof, waar eventueel ook VN- en andere interveniërende militairen voor gedaagd kunnen worden, is een stap in de goede richting. Maar juist 'de politieagent van de wereld', de VS, erkent dit Strafhof niet.
3. Ten slotte wordt van de politie verwacht dat zij optreedt met 'sparend' geweld. In eerste instantie hoort de politie eropuit te zijn om een conflict op te lossen door diplomatie. Daarna beschikt de politie over een uitgebreide reeks van in geweld toenemende geweldsmiddelen. Bij militairen ligt dat anders.

VOOR EN NA KOSOVO

Het aardige is dat de auteurs deze drie criteria, die gelijkgesteld kunnen worden aan een vergelijking met politieoog geweld, ontleenden aan een midden jaren dertig binnen *Kerk en Vrede* gevoerde discussie over de vraag of de Volkenbond wel of niet militair mocht ingrijpen in de toen gevoerde Abessinië-oorlog, waarin het Italië van Mussolini Volkenbond-lidstaat Ethiopië veroverde. Net als de VN was de Volkenbond immer geroepen om het volkenrecht te handhaven. Ook ruim twintig jaar geleden lieten we ons dus inspireren door oude *Kerk en Vrede*-teksten.

De intensieve bezinning op het thema interventie waarmee *Kerk en Vrede* het jaar 2001 had ingezet, kwam tot een abrupt einde door 9/11 en de oorlogen van de VS tegen Afghanistan en Irak.

In de rechtvaardiging die de VS zelf gebruikte voor deze oorlogen ging het om zelfverdediging, in de rechtvaardiging die de Europese bondgenoten naar voren brachten werkte het gedachtegoed van de humanitaire interventie (Afgaanse vrouwen, Koerden in Irak) nog even door.

En ook Poetin beriep zich in 2008 en 2022 bij de oorlogen tegen Georgië en Oekraïne op humanitaire interventie, als bescherming van de Zuid-Ossetiërs en de Russisch-taligen in de Donbasregio. ◀

Kerk en Vrede na 9/11/2001

De terugkeer van de verloren vijand

De terreuraanslagen op 9/11/2001 hebben de wereld veranderd. Amerika was in shock. Al snel verklaarde president Bush: "We zijn in oorlog." Een oorlog tegen het internationaal terrorisme. De aanslagen – met bijna 2800 slachtoffers- moesten gewroken worden. Ik vreesde voor een enorme reactie van de kant van de VS. Die kwam er. Wat kan ik doen? Ik besloot op die elfde september om lid te worden van de Theologische Werkgroep van *Kerk en Vrede*, om samen met andere theologen na te denken over de wereld na 9/11 en te zoeken naar wegen om die oorlog te beëindigen.

BRAM GRANDIA

theoloog en lid van de Theologische Werkgroep van *Kerk en Vrede*

Op 14 september 2001 was er een herdenkingsdienst voor de slachtoffers van 9/11. Die dienst ging vooraf aan de stemming in Senaat en Congres om in te stemmen met de nieuwe oorlog tegen het terrorisme. Die stemming zou unanieme steun geven aan een gewelddadige reactie, ware het niet dat één democratisch congreslid, Barbara Lee, de eenheid doorbrak.

Zij sprak de profetische woorden: "Deze onbeschrijfelijke daad tegen de Verenigde Staten dwingt me er toch toe om te vertrouwen op mijn moreel kompas, mijn geweten en mijn God en me daardoor te laten leiden. *Nine eleven* heeft de wereld veranderd. Nu worden we achtervolgd door onze diepste angsten. Maar ik ben ervan overtuigd dat militaire actie ons niet zal behoeden voor nieuwe internationale terroristische acties tegen de Verenigde Staten. (...)

Maar hoe moeilijk deze stemming misschien ook is, iemand van ons moet het belang van terughoudendheid en zelfbeheersing benadrukken. Iemand zal toch moeten zeggen: laten we eerst even een stap terug doen, een pas op de plaats, heel even maar, en goed nadenken over de gevolgen van onze acties in deze dagen, zodat we straks niet volledig de controle kwijt zijn. Ik heb geworsteld met deze stemming. Maar ik ben eruit. Mijn besluit om tegen deze resolutie te stemmen nam ik tijdens de ontzettend pijnlijke, maar ook zo mooie herdenkingsdienst. Het is zoals een van de voorgangers zo mooi zei: 'Laten we in dat wat wij doen niet zelf het kwaad worden dat wij be- treuren'."

De stem van Barbara Lee is helaas overstemd. Op 7 oktober 2001 vallen Amerika en Engeland Afghanistan binnen.

THEOLOGISCHE RECHTVAARDIGING WAR ON TERROR

Op 9 oktober 2001 plaatst *Trouw* een artikel van de theoloog Fred van Iersel met als kop 'Kerk hoort deze oorlog te steunen'. Daarin beschrijft hij de nieuwe oorlog als een oorlog die een rechtvaardige zaak dient. Hij loopt de criteria voor een rechtvaardige oorlog langs. Het gaat niet om vergelding, maar om het voorkomen van toekomstig terrorisme. Pogingen om te komen tot uitlevering van Osama bin Laden zijn mislukt, schrijft van Iersel. (Op dat moment was al bekend dat er onderhandelingen met de Taliban liepen om Osama bin Laden uit te leveren aan de VS. Daar wilde Donald Rumsfeld, minister van Defensie, niets van weten.)

Een ander criterium is de zorgvuldige strategie. De niet-strijders zullen worden ontzien. Van Iersel heeft een groot vertrouwen in de zorgvuldigheid van de te voeren oorlog op een moment dat die oorlog nog geen dag oud is. Hij hekelt de pacifistische positie van de kerken. Die heb ik in die tijd niet gezien. Er ontstond een 'Coalitie tegen de nieuwe oorlog' waarin *Kerk en Vrede* een van de voortrekkers was, maar waarbij geen kerk, behalve het religieus genootschap van de Quakers, zich heeft aangesloten.

CHRISTELIJK REALISME?

Van Iersel haalt Augustinus aan die de kerken een diep inzicht in het kwaad kan aanleren. Voor het kwaad in het

Atlantisch bondgenootschap heeft hij geen oog. Dit 'Atlantisch geloof' lokaliseert het kwaad altijd elders. Wat mij opvalt, is dat het bij de verdedigers van de theorie van de rechtvaardige oorlog wel lijkt alsof de kerk met Augustinus is begonnen. Alsof de profeten, Jezus en de kerkvaders van de eerste eeuwen niet meer mee mogen praten als het over oorlog en vrede gaat.

Van Iersel eindigt zijn *Podium* artikel met de zin: 'Mijns inziens eist dit christelijk realisme dat de kerken publiekelijk steun geven aan de strijd van de VS en hun bondgenoten tegen terrorisme. Alleen dan zijn pleidooien voor matiging van geweld geloofwaardig.' Gelukkig hebben de Nederlandse kerken die steun in 2001 niet gegeven.

Congreslis Barbara Lee doorbrak de unanieme instemming met een gewelddadige reactie na 9/11.

HET SLACHTOFFER ALS HELD

Een heel ander geluid kwam van de Amerikaanse theoloog Stanley Hauerwas. In een artikel in 2002, met als titel '11 september 2001: een pacifistisch antwoord', schrijft hij:

'Het lijkt mij dat pacifisme de naam is voor de praktijken en de gemeenschap die nodig zijn om die tijd en ruimte te winnen die leiden tot een alternatief voor wraak.' Hauerwas beschrijft hoe de zin van Bush 'wij zijn in oorlog' het Amerikaanse volk weer terugbracht bij de orde van de dag. 'We zijn geschrokken en ironisch genoeg zorgt oorlog ervoor dat we ons veilig voelen. De manier om na 11 september door te gaan is om iemand te vinden die je kunt doden.'

De slachtoffers moeten tot held verklaard worden. Niemand die op 11 september stierf zal een zinloze dood gestorven zijn. Hun levens moeten gewroken worden, hoeveel doden dat het ook zal kosten (...) 'Wij zullen heersen hoeveel mensen we ook moeten doden om onszelf te verlossen van de wetenschap dat Amerikanen stierven als slachtoffers.'

Bin Laden heeft de Amerikanen met zijn aanslag een cadeau gegeven: een nieuwe oorlog. Hoe kan Amerika immers één volk zijn zonder het hebben van een gemeenschappelijke vijand. Nu is die er weer: De *war on terror* tegen het internationale terrorisme. Een oorlog die geen einde kent. Amerikanen mogen bepalen wie wel of geen terrorist is. Dat leidt tot een oorlog zonder duidelijk doel en zonder een einde.

EEN KRACHTIGE TEGENSTEM

Kerk en Vrede heeft – in het spoor van Hauerwas – sinds 2001 de nadruk gelegd op én een scherpe kritiek op de nieuwe oorlog tegen het terrorisme én een politiek en theologisch nadenken over vijand en vijandschap én het organiseren van een tegenbeweging. In 2002 organiseerde *Kerk en Vrede* het symposium 'De terugkeer van de verloren vijand'. Daar ging het over de angst als slechte raadgever in de strijd tegen terreur. Het ging het over oorlogsdynamieken, psychosociale factoren en vredesstrategieën. Als ik nu, ruim twintig jaar later, die teksten lees, ben ik onder de indruk van de zorgvuldige analyses.

Een deel van onze kracht ligt in het verwoorden van een krachtige tegenstem, een ontmantelen van een theologie die altijd maar weer dient om de oorlog te rechtvaardigen. Die 'zondeval van het christendom' vindt nog dagelijks plaats. ◀

**Bin Laden heeft de Amerikanen
met zijn aanslag een cadeau
gegeven: een nieuwe oorlog.
Hoe kan Amerika immers
één volk zijn zonder het hebben
van een gemeenschappelijke
vijand.**

**Nu is die er weer:
De *war on terror* tegen het
internationale terrorisme.
Een oorlog die geen einde kent.**

Ruimte maken voor tijden van vrede

Toen *Kerk en Vrede* 25 jaar geleden haar 75-jarig jubileum vierde, werd dat mede opgeluisterd met de publicatie van de bundel *Vrede maken – De toekomst van het pacifisme*. Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan werd het boek *Pacifisme in tijden van oorlog – Kerk en Vrede 100 jaar* uitgebracht. Beide titels drukken iets uit van de veranderde tijdgeest

JAN SCHAAKE

voormalig internationaal en algemene secretaris van *Kerk en Vrede*

Toch is ook het nieuwe boek, ondanks de focus op honderd jaar denken en handelen van de oudste, nog bestaande vredesorganisatie van Nederland, toekomstgericht.

En dat gold in ieder geval ook voor de workshop Gesprek die in het middagedeelte van de Jubileumdag van 5 oktober aan het boek was gewijd. Voorafgaand aan het gesprek was het eerste hoofdstuk van het jubileumboek aan de deelnemers toegezonden: *Pacifisme als ruimte voor bezinning – Kerk en Vrede in 2024*. Een titel die erg werd gewaardeerd. Pacifisme wordt vaak gezien als een dogmatische overtuiging waar mensen nogal geharnast in zouden zitten: “Met jou valt niet te discussiëren, want jij hebt je mening toch al gevormd.”

RUIMTE VOOR VRAGEN

Juist in deze tijden van oorlog biedt het pacifisme echter juist ruimte om vragen te stellen bij de alom heersende opvatting dat onze veiligheid in het gedrang is en we ons koste wat het kost moeten verdedigen. Door wie of wat wordt onze veiligheid dan bedreigd en in hoeverre kan deze met militaire middelen, met hogere defensie-uitgaven en nog nieuwere, geavanceerdere wapensystemen worden verdedigd? Gewoon al het stellen van die vragen geeft lucht. Dan hoeft je nog niet eens de antwoorden te hebben.

De erkenning dat je die antwoorden ook niet hebt – en de wijsheid niet in pacht – biedt ook de ruimte om het gesprek met anderen aan te gaan. Bevraag hen op die veronderstelde vanzelfsprekendheden en laat ze op z’n minst ervaren dat je er ook anders over kunt denken. Op

die manier ben je misschien veel effectiever om anderen op andere gedachten te brengen dan door het uitdragen van een bepaalde stellingname. En laat je ook zelf bevragen, hoe lastig dat soms ook is. Bijvoorbeeld als een in Nederland verblijvende Oekraïner jou vraagt waarom je hen geen wapensteun gunt. Het scherpt je denken en juist daardoor kom je verder. En je voorkomt dat je pacifisme zo’n versteende overtuiging is ‘waar toch niet mee te discussiëren valt’.

TEGEN DE POLARISATIE

Ruimte maken voor het gesprek en voor het bevragen van ingenomen standpunten is misschien ook wel een remedie tegen de sterke polarisatie waarmee onze samenleving te maken heeft. Iedereen lijkt zich terug te trekken in de eigen bubbel met gelijkgestemden en zich af te sluiten voor alles en iedereen die anders is. Onze samenleving raakt steeds meer gefragmenteerd en zelfs als mensen die zich zorgen maken over die fragmentatie trekken we ons graag in onze eigen veilige bubbel terug. Tijdens de workshop werden verschillende initiatieven uit het hele land tegen polarisatie genoemd. Zo zijn er Vredeskringen gevormd door mensen die van elkaar weten dat ze over bepaalde dingen heel verschillend denken, maar die samen in zo’n kring in stilte de verbinding zoeken.

Na afloop is er dan koffie en kan er nagepraat worden. Hoe verschillend de meningen ook zijn, we kunnen elkaar soms herkennen in de zorg over wat in de wereld gaande is. Behalve stilte, is ook het samen ervaren van muziek een vorm van in verbinding met elkaar komen. Anderen

benadrukken toch juist het belang van het gesprek met elkaar. Om meer begrip voor elkaar te krijgen of toch ook weer om met elkaar vast te stellen wat de betekenis van vrede en gerechtigheid in deze tijd is. En dat in woord en daad uit te dragen.

Iedereen lijkt zich terug te trekken in de eigen bubbel met gelijkgestemden en zich af te sluiten voor alles en iedereen die anders is.

GEWELDLOZE WEERBAARHEID

Ons wordt angst aangepraat. En dan vooral angst voor de ander: de vreemdeling of de vijand. En door die angst worden we klaargestoomd voor een samenleving die bereid is om zich in verregaande zin te wapenen tegen die vreemdeling en tegen die vijand. We laten ons voorhouden dat we weerbaar moeten worden, maar die weerbaarheid houdt juist een verregaande vorm van meegaandheid in. Jongeren worden nu nog aangemoedigd maar geleidelijk aan steeds meer gedwongen een militair dienstjaar te doen en als bevolking worden we voorbereid op een situatie waarin langs ondemocratische weg verschillende crisismaatregelen genomen moeten worden.

Dat heeft niets met echte weerbaarheid te maken. Die bestaat er juist in om op te komen voor vrede en gerechtigheid. En duurzaamheid, zo werd tijdens het gesprek nadrukkelijke toegevoegd. We zullen vijandsbeelden moeten doorbreken en pal moeten staan voor vrijheid, democratie en solidariteit. Niet voor niets werd, wat elders actieve geweldloosheid heette, binnen *Kerk en Vrede* geweldloze weerbaarheid genoemd. En daaronder viel ook het bestrijden van vijandsbeelden.

Tijdens de Koude Oorlog namen talrijke kerkelijke gemeenten en parochies het initiatief voor een gemeentecontact in een van de toenmalige Oostbloklanden. Sommige van die contacten bestaan nog steeds. Waarom nu geen contacten aangaan met 'gewone Russen'? Daarmee bestrijd je niet alleen de vijandsbeelden hier, maar ook daar. Enkele deelnemers onderstreepten het belang van een dergelijke vorm van vredesdiplomatie en wezen ook op een door *Kerk en Vrede* ondersteund initiatief van een

Vrouwenvredesconferentie eind oktober in Den Haag waar Russische en Oekraïense vrouwen aan deel zullen nemen, net als ruim honderd jaar geleden toen midden in de Eerste Wereldoorlog vrouwen van diverse oorlogvoerende én neutrale landen in Den Haag bij elkaar kwamen.

NAOORLOGSE VERZOENING

Waar de titel van het eerste hoofdstuk, 'Pacifisme als ruimte voor bezinning', enthousiast werd ontvangen, riep de boektitel, *Pacifisme in tijden van oorlog*, ook enige weerstand op. Het legt zo sterk de nadruk op datgene waar je tégen bent, terwijl het gaat om wat je als *Kerk en Vrede* wil bevorderen: geweldloze weerbaarheid, gemeentecontacten, vredeseducatie... Richt je op de tijd ná de huidige oorlog(en) en vooral ook op de vraag hoe verzoening met Rusland eruit zou moeten zien.

Van ons verleden kunnen we leren dat diverse christen-pacifisten in de jaren dat de Tweede Wereldoorlog nog voluit woedde, alvast nadachten over de tijd erna en hoe we ons tot een naoorlogs Duitsland zouden moeten verhouden.

In de naoorlogse verzoening speelde *Aktion Sühnezeichen* een belangrijke rol. Jongeren kregen als alternatief op de oorlogsvoorbereiding de mogelijkheid geboden om een bijdrage aan naoorlogse verzoening te leveren. Hoe zou een dergelijk initiatief voor de periode na de huidige oorlog eruit kunnen zien? Probeer dat eens uit te werken in een programma of brochure. Het gesprek smaakte naar meer.

Laten we binnen afzienbare tijd een werk- of studiedag organiseren over één of meer besproken onderwerpen (en dat waren er meer dan in deze bijdrage kunnen worden weergegeven). En laat, om uit onze eigen bubbel te komen, eenieder van ons dan iemand meenemen met een andere culturele achtergrond. ◀

**Van ons verleden kunnen we
leren dat diverse christen-
pacifisten in de jaren dat de
Tweede Wereldoorlog nog voluit
woedde, alvast nadachten over
de tijd erna en hoe we ons tot
een naoorlogs Duitsland zouden
moeten verhouden.**

Kaja Kallas, binnenkort buitenlandcoördinator van de EU, heeft in mei gezegd dat een nederlaag en opdeling van Rusland een goede zaak zou zijn. Oorlog tegen Rusland dus. En dat is waar we nu bijna inzitten. Onze eigen minister van Defensie Brekelmans verklaarde bij de presentatie van de Defensienota op 5 september: “We lijken in Nederland in vrede te leven, maar in feite is dat niet meer zo.” Huiveringwekkende woorden.

Containment en pacificatie

Een andere zienswijze dan die van Brouwers wordt verwoord door de Russische schrijver Michail Sjsjkin (*Trouw* en *NRC*, mei 2024). Ook hij is sceptisch over de mogelijkheid dat Rusland verandert, maar hij verwacht dat het Westen uit angst voor chaos het op een compromis zal gooien. Na Poetin komt er weer een andere tsaar, en westerse politici zullen hem de hand drukken zolang hij controle over de kernwapens belooft. Volgens Sjsjkin slaat de solidariteit met Oekraïne om in de wens zo snel mogelijk het conflict te bevriezen. Brouwers en Sjsjkin, en vele anderen, schetsen twee zijden van dezelfde soort necropolitiek. In de ene visie moet het Westen Rusland militair intomen, in de andere gaat men banden aan met welke tsaar dan ook. Containment en pacificatie. Feitelijk spiegelen beide begrippen de machtspolitiek van figuren als Poetin. Het is denken in termen van macht, dominantie, invloedssferen en autoritair leiderschap.

Verenging van democratie

Di Cesare verwoordt scherp de tegenstelling tussen deze vormen van necropolitiek en democratische waarden. ‘Democratie is conflict, discussie. Zij is daar waar alles voortdurend in het spel wordt gebracht. In die zin is democratie nooit af.

Waarom zouden we de dood accepteren als de onvermijdelijke oplossing van conflicten?

Dat verklaart zowel haar kwetsbaarheid als de terugkerende verleidingen om haar te vernietigen, van binnenuit te ondermijnen.’ Technocratie en necropolitiek reduceren democratie tot een leeg etiket, door de afstand van de burgers tot de publieke ruimte te vergroten. Er is immers ‘geen alternatief’. Tegenkrachten worden als een gevaar voor de effectiviteit van maatregelen gezien, en dat geldt des te meer naarmate het oorlogsdenken oploait. De oorlog drukt op de democratie en de vrijheid van meningsuiting, niet alleen in Oekraïne maar ook in West-Europa. Een debat over de politiek ten aanzien van Oekraïne is nauwelijks mogelijk, en critici met betrekking tot de steun aan Israël worden onderdrukt.

Politiek die stelt dat er geen alternatief is en dat het ergste nog moet komen, zet de deur naar een autoritaire beweging open. Di Cesare noemt de opkomst van het ‘technonationalisme van ultra-rechts’ in haar eigen land Italië, en de verenging van democratie tot denken langs etnische lijnen. Je kunt ook denken aan de autoritaire opvatting van democratie bij politici als Wilders en Trump.

Soft power

Democratische verandering kost tijd, en is imperfect. Het is geen *quick fix*. Dat kun je zien als zwakte. Maar de *soft power* van discussie, het uitoefenen van kritiek, en strijd voor rechten, is tegelijk wel de kracht die de Europese samenlevingen gevormd heeft. Verrassenderwijs erkent ook Mart de Kruif, voormalig Commandant der Landstrijdkrachten, het belang van *soft power* om vrede en vrijheid te handhaven (*Trouw*, 19 juli 2024). Hij noemt het zelfs ‘*primary power*’. Sjsjkin beschrijft hoe naar zijn mening Rusland kan en zal veranderen: door opbouw van een democratische samenleving en een maatschappelijk middenveld. Een zaak van zeer lange adem, waarbij schrijvers, muzikanten, kunstenaars helpen om bruggen te slaan. Dit staat mijlenver af van het idee dat democratie van buitenaf opgelegd kan worden, zoals de mislukte interventies in Irak en Afghanistan hebben geprobeerd, en van wat Kallas en anderen propageren met betrekking tot Rusland.

Di Cesare sluit haar essay af met de volgende hartstochtelijke oproep: ‘Vrede is noch verraad, noch naïviteit, maar in de 21e eeuw de enige weg naar redding. We zijn geen lafaards, we zijn niet zwak, we zijn geen gedistantieerde vrede-stichters. We zijn Europese burgers die doordrongen zijn van de verschrikkingen van de Europese twintigste eeuw. We moeten ontsnappen uit de wereld van de dood die om ons heen wordt opgetrokken, en een terugkeer eisen naar een democratische politiek in de eigenlijke zin van het woord.’ ◀

Medemenselijkheidstax

Soms moet je vooruitbetalen voor iets dat pas later actueel is. De Belastingdienst stuurt een voorheffing over wat je later schuldig bent. Koop je een apparaat, dan betaal je alvast een verwijderingsbijdrage. Stel dat we ook voorheffingen invoeren ter dekking van voorspelbare immense schade aan levens en infrastructuur.

We noemen die betaling 'medemenselijkheidstax', afgekort MMT. Het geld dat MMT oplevert wordt gestort in een VN- of EU-fonds. Wanneer de schade is aangericht, vindt uitbetaling plaats, eventueel met naheffing.

Uitkomst vooraf duidelijk

Een voor de hand liggend voorbeeld: oorlogshandelingen. Het zotte van oorlog is dat vooraf duidelijk is dat er kostbare mensenlevens beëindigd zullen worden, plus dat op geheel oneconomische wijze veel infrastructuurkapitaal vernietigd wordt. Partijen gaan desondanks het vaste traject in van aanval, nog meer aanval, patstelling, wapenstilstand, vredesoverleg, schendingen, nieuw overleg, vrede, herstelbetalingen. Zot, want als de afloop toch voorspelbaar is, kun je daar beter meteen iets voor regelen.

MMT weggestuurde asielzoekers

Moet er echter vooraf MMT betaald worden, dan komt dat in mindering op de oorlogsbegroting. Dat kan een reden zijn dat regeringen en hun krijgsheren zich toch nog even achter hun dove oor krabben: Kan het anders?

In de politiek komt de MMT ook van pas. In verkiezingsprogramma's vermelden partijen hoeveel MMT ze zullen betalen als ze mee gaan regeren. Bij een nieuw regeerprogramma wordt de MMT opgenomen in de rijksbegroting. Minister Faber zou dus nu met een MMT ten gunste van alle weggestuurde asielzoekers moeten komen.

Het zotte van oorlog is dat vooraf duidelijk is dat er kostbare mensenlevens beëindigd zullen worden, plus dat op geheel oneconomische wijze veel infrastructuurkapitaal vernietigd wordt.

Aanleiding wegnemen

Ook een MMT voor industrieën heeft zin. Dat de oorlogsindustrie MMT betaalt, spreekt voor zich. De tabaksindustrie deponeert een flink bedrag ter behandeling van zieke rokers. Gezien de alomtegenwoordige schade betaalt de industrie voor perfluorsulfonzuur (PFSA)-hars een fikse MMT. De agro-industrie stort veel geld vanwege aangerichte klimaatschade. Misschien wordt de MMT reden dat men de aanleiding wegneemt. De invoering van een MMT in persoonlijke relaties laat ik maar even aan uw fantasie over.

Deze tekst is met toestemming overgenomen van www.andredroogers.nl/vrijdag-zindag-nr-159.

André Droogers

emeritus-hoogleraar antropologie aan de VU
en lid van *Kerk en Vrede*

Een gedurfd jubileumlied

Die dag zal komen, verhaast de tijd: de nieuwe aarde waar wij van dromen, waar wij aan werken, die Gij bereidt. Zo luidt het refrein van het gloednieuwe jubileumlied bij honderd jaar *Kerk en Vrede* dat klinkt als een proclamatie. Je moet maar durven in een tijd waarin de wereld dreigt weg te zakken in een moeras van geweld.

Arie de Bruijn

voormalig kantoor-
medewerker van
Kerk en Vrede

Andries Govaart schreef de tekst, die gedragen wordt door de muziek van Frans Bullens. Govaart schrijft liederen voor liturgie thuis, in de kerk en onderweg. Zo schreef hij voor het *Liedboek Zingen en bidden in huis en kerk* (2013) maar liefst 56 teksten en vertalingen. Daarnaast verscheen van hem in 2022 *De weg die je goeddoet*, een verzameling van 350 liederen.

Tien regels

En nu, in 2024 schreef Govaart, op uitnodiging van *Kerk en Vrede* het jubileumlied bij de centennialviering. Een stevig, monumentaal lied, van vier tienregelige verzen, inclusief refrein (zie bijgevoegd katern over de Jubileumdag of www.kerkenvrede.nl). Maar het kon ook niet met minder, want wie goed leest herkent de contouren van de tiende Assemblee van de Wereldraad van Kerken in Busan (2013). Tijdens die wereldraad stonden vier vredethema's centraal:

1. Vrede tussen de mensen.
2. Vrede met de aarde.
3. Vrede op de markt.
4. Vrede tussen de volken.

Precies deze thema's vormen het grondplan van dit jubileumlied:

1. *Dan zullen wij wonen in huizen van vrede,
gegrond op vertrouwen, verbonden met burenen.*
2. *Wij rusten in vrede, bewaren de aarde,
geschenk ons gegeven, voor nu en voor later.*
3. *Een eerlijke handel, geen mens wordt gebroken,
geen afval verpatst, geen giftige kleren.*
4. *De volken verzoend, geen mens houdt dat tegen,
de wapenfabrieken ze liggen verlaten.*

Dat klinkt in deze tijd haast buitenaards, maar toch willen we dit visioen ons te binnen blijven zingen. In navolging van de profeten en instemmend met de engelen: Vrede op aarde! Die dag zal komen!

Andries Govaart
schreef tekst voor
het jubileumlied
van *Kerk en Vrede*.

Frans Bullens is
componist van
het jubileumlied
van *Kerk en Vrede*.

Frans Bullens

Frans Bullens is de componist van dit jubileumlied. Hij is al jaren vertrouwd met de teksten van Govaart. Zo staan er tien melodieën van Bullens in de verzamelbundel van Govaart. Dirigent, organist en componist Bullens heeft de couplettekst gesplitst op basis van de tekst. De eerste vier regels staan in vierkwartsmaat in D-groot, waarna de volgende drie regels een halve toon hoger moduleren naar Es-groot en dat in 6/8 maat.

Ineens het volle licht op een omslag in de tekst:

1. *Een ieder is welkom, iedereen nodig.*
2. *Een nieuwe balans, wij leren te delen.*
3. *De markt wordt een plein, een ruimte van vrede.*
4. *Je hoeft je niet meer uit angst te verschansen.*

Het refrein klinkt in 3/2 maat als een brede acclamatie in d-klein: Die dag zal komen. Dat klinkt misschien ingewikkeld, maar het tegendeel is waar. Al zingend wordt men als vanzelf meegenomen door de tekst en melodie. Het verdient wel aanbeveling om dit lied bij het aanleren te verdelen in drie delen: de opening solo, het middendeel koor en het refrein allen.

Dit jubileumlied is een waardevol monument dat ons zowel binnen als buiten de kerk kan inspireren op de weg van de rechtvaardige vrede. ◀

Verzwijgen als vernietigingsstrategie

Wie verleden en heden vergelijkt als het om oorlogsgeweld gaat, ziet dat er verschillen maar ook altijd veel overeenkomsten zijn. Neem bijvoorbeeld het oorlogsgeweld in de vorm van verdergaande bewapening.

Yosé Höhne-Sparborth

theologe en lid van de Theologische Werkgroep van Kerk en Vrede

In de herziene versie van het onderzoeksboek *De mythe van de goede oorlog* (EPO, 2017) citeert de Belg Jacques R. Pauwels bronnen die aangeven dat al in 1923 Amerikaanse wapenhandelaren contact zochten met Hitler om hem van wapens te voorzien en dat volhielden tot 1945. Deze oorlogsgreigtheid bij wapenhandelaren is nu niet anders dan toen. Alleen zijn de wapens nog veel 'geavanceerder', ofwel ze kunnen nog veel beter en uitvoeriger doden en vernietigen. Het verschil met nu en tachtig jaar geleden is wel dat er sinds de opkomst van sociale media weinig meer geheim blijft voor een volk. Tegelijk is er ook veel meer particuliere ophitserij. Die éne Australische macho die jongetjes opzet tegen meisjes en vrouwen, en daar wonderwel in lijkt te slagen... Waarom noemen we ook dat niet gewoon oorlog?

Vruchtbare Europese aarde

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bestonden die media nog niet. In de jaren na de oorlog werd er veel afgegeven op Duitsers die durfden te zeggen: "Wir haben es nicht gewusst". Toch was dat wel een realiteit in het Duitsland van de nazi's. Want de nazipropaganda, die de superioriteit van het Germaanse ras claimde, kwam niet uit de lucht vallen. Ook in Nederland begint het door te dringen dat er een racistisch koloniaal verleden was, dat het racisme er nog steeds is, en dat Nederland rijk werd van dat racisme. Daarnaast kende heel

In hoeverre moest de vernietigingspolitiek verzwegen worden?

Europa al vele eeuwen van golven van jodenvervolging. De nazipropaganda hitste wel openlijk en sterker op tegen Joden, maar dat viel dus in vruchtbare Europese aarde.

Fluisterend doorgegeven

Mijn vader, Duits van geboorte, belandde in 1934 al in Dachau omdat hij weigerde de Joden in zijn theatergezelschap te ontslaan. Door relaties kon hij in 1939 kiezen: in Dachau blijven, of de fronttroepen vermaken met cabaret. Hij koos voor dat laatste, en ontmoette zo ook mijn moeder. Wat haar naar Duitsland voerde, met de zegen van haar familie die mijn vader leerde kennen en hem zeer acceptabel vond: een Duitser die zich anno 1942 tegen Hitler uitsprak.

In Berlijn leerde mijn moeder de realiteit van het dagelijkse leven onder die Hitler kennen. Ze vertelde dat mensen die elkaar echt vertrouwden, onder elkaar fluisterden: "Is het echt waar, worden ze geslagen in die kampen?" "Jawel, ze schijnen er heel erg geslagen te worden, gemarteld." Het weten daarover behoorde tot staatsgeheimen en werd fluisterend doorgegeven. Iets wat me in onze tijd van (a)sociale media onmogelijk lijkt.

Verzwijgen om te vernietigen

Een historisch onderzoek naar de vraag in welke mate de vernietigingspolitiek (tegenover Joden, Sinti en Roma, Polen, Russen) verzwegen moest worden, in hoeverre er sancties stonden op het spreken hierover, zou interessant kunnen zijn. En wat waren daarvoor dan de achterliggende redenen als er binnen zo'n regiem geen enkele moraal bestond voor voor zo'n geheim? Om de mensen in het kamp rustig te houden zolang ze 'slechts' werden uitgebuit als arbeidskracht? 'Wir haben es nicht gewusst' was meer dan een domme slechte leugen van een slecht volk. Onderzoek zou aan het licht kunnen brengen dat de nazibonzen nog perverser waren dan al geweten wordt. Bijvoorbeeld door de vernietigingspolitiek geheim te houden om zo beter te kunnen vernietigen...?

Daarmee komen we dan bij is een volgende, actuele onderzoeksvraag: wat maakt mannen met macht zo pervers? ◀

Bonhoeffer als houvast

Is pacifisme vol te houden? In de ethiek van Dietrich Bonhoeffer speelt verantwoordelijkheid een grote rol. Wat ik van Bonhoeffer leer is, om niet principes centraal te stellen, maar verantwoordelijkheid voor anderen.

Ton Rullmann

‘De politicus zegt: we moeten kiezen tussen twee waarden, vrede en vrijheid. Bedrieglijke eenvoud. Vrijheid – wie wil dat niet? De militair zegt: wie vrede wil, moet zich op oorlog voorbereiden. Allicht, oorlog is waar een militair zich op voorbereidt.

We bewonderen Navalny om zijn moed. De superieure vrijheid waarmee hij Poetin tergende. Of vinden de meesten van ons het eigenlijk stom wat hij deed, een zinloze opoffering? Hoeveel méér films zijn er gemaakt over oorlogshelden dan over geweldloze vechters?

Vrede of vrijheid is een valse keuze. Ik word vrij door de weg van vrede te volgen. Kiezen voor vrijheid betekent maar al te vaak: kiezen voor het belang van mezelf, mijn groep, mijn land. Kiezen tegen vrede en geweldloosheid betekent: me afgrenzen van anderen. Hoe kan vrede ontstaan als ik me afgrens en anderen tot vijand verklaar?’

Deze woorden noteerde ik na een tv-debat, waarin de simplificerende uitspraken van een ervaren politicus me verbijsterden. Tegelijk voel ik een spagaat: afschuw over de gevolgen van de oorlog in Oekraïne botst op sympathie voor de strijd van de verdedigers. Is pacifisme vol te houden? Het werk van Bonhoeffer geeft me houvast.

Conditioneel pacifisme

In de jaren dertig sprak Bonhoeffer zich radicaal uit tegen oorlog: “Het gebod ‘Gij zult niet doden’ en het woord ‘Heb uw vijanden lief’, wordt ons eenvoudigweg gegeven om gehoorzaamd te worden.”

Maar hij schreef ook dat uitspraken van Jezus zoals dat het kwade alleen door het goede wordt overwonnen, niet als algemeen ethisch programma opgevat moeten worden; dat zou zelfs onverantwoordelijk zijn. Bonhoeffer sloot geweld niet categorisch uit. Hij lijkt een tussenpositie in te

nemen, die Bonhoeffer-kenner Clifford Green omschrijft als ‘conditioneel pacifisme’.

In de ethiek van Bonhoeffer speelt verantwoordelijkheid een grote rol. Maar hij is wars van abstracte principes en vindt dat verantwoordelijk handelen in overeenstemming moet zijn met de realiteit. Dat betekent rekening houden met concrete omstandigheden en rollen, maar vooral de werkelijkheid van Christus zien, ‘der Wirkliche’. Zo kom je uit bij discipelschap, handelen in overeenstemming (conformiteit) met Christus. Wat dat kan betekenen vind ik zichtbaar in gedachten die Bonhoeffer voor zijn studenten formuleerde met betrekking tot het gebod ‘Gij zult niet doodslaan’. “Hoe moeten christenen handelen in oorlog? Er is geen geopenbaard gebod van God op dit punt. De kerk kan nooit zijn zegen geven aan oorlog en wapens. Een christen kan nooit deelnemen aan onrechtvaardige oorlogen. Als een christen de wapens opneemt, moet hij God dagelijks om vergeving vragen voor deze zonde en om vrede bidden.”

Vredesgetuigen worden

Vanuit pacifisme de vraag stellen of Oekraïne zich militair mag verdedigen levert ‘kortsluiting’ op – ik kom er geen stap verder mee. In het publieke debat lijkt pacifisme op deze manier kansloos. Wat ik van Bonhoeffer leer is om niet principes centraal te stellen, maar verantwoordelijkheid voor anderen. Geen politiek programma, maar een oproep om vredesgetuigen te worden, schrijft Green. Concreet betekent dat voor mij de vraag stellen naar de toekomst: hoe ziet vrede in Europa eruit? Die vraag wordt nu nauwelijks besproken. Militarisering van de samenleving kán niet het antwoord zijn. In een wereld vol kernwapens en grote, globale bedreigingen kunnen we het ons niet veroorloven terug te vallen op een strijd tussen machtsblokken. Onderhandelen over collectieve veiligheid en samenwerken is de enige mogelijkheid, en een taak van de politiek. ◀

Bij het schrijven is gebruik gemaakt van artikelen van Clifford Green en Gerald McKenny in ‘The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer’, OUP, 2019.

Mee naar de kerk

Als het (jonge) gezin ook kerkelijk betrokken is, zal het kind waarschijnlijk worden toevertrouwd aan de kinderopas in de kerk, gevolgd door de kindernevendienst tijdens de (voor kinderen) lange preek in de kerkzaal.

Leen
van den Herik

In de kerken worden de bijbelverhalen in een vaste cyclus telkens verteld, PKN hanteert het Oecumenisch Leesrooster en de RK het Lectionarium. Deze cycli wisselen per drie jaren, vaak benoemd als het A, B en C-jaar. Als de kinderen meegaan en hun 'eigen' dienst gaan volgen, is het raadzaam om de hun aangeboden bijbellezingen eens mee te lezen.

Net zo goed als het een kritische blik vraagt bij de aanschaf van een eigen kinderbijbel, kunnen ouders ook de kindernevendienstleiding bevragen op de houding ten opzichte van de bijbelverhalen. En dan volstaat het niet om te horen welke methode er wordt gebruikt...

Kritisch blijven

De (on)geschiktheid van bepaalde bijbelverhalen voor kinderen was een van de meest markante ervaringen die Marie van Voorst van Beest opdeed tijdens haar studietijd in Engeland, met name in Woodbroke en Westhill, en omzette naar de Westhill-methode in Nederland. Zowel in bijbellesing, -uitleg en -verwerking werden heel zorgvuldig gewelddadige verhalen omgezet volgens het beginsel 'het kind geven wat des kinds is'. Het

eigen Westhill-blad werd later omgevormd tot de methode Bonnefooi, die echter met de afsluiting van uitgeverij Narratio ook ophield met bestaan. Maar de gedachte dat het van belang is in gezin, kerk en school kritisch te blijven op datgene wat er aan kinderen wordt verteld blijft in veel situaties nog steeds actueel! Het kan toch niet zo zijn dat een geweldloze opvoeding thuis wordt doorkruist in kerk of op school.

Op school

Wat geldt voor de kindernevendienst/zondagschool geldt natuurlijk ook voor de basisschool waar het kind spoedig naar toe zal gaan. Ook hier is het van belang dat er een methode wordt gevolgd. De gevolgde methode en onderwerpen van *De Vreedzame School* kunnen voor ouders ook een mooi startpunt van gesprek en overleg met de schoolleiding zijn. ◀

De Vreedzame School

De Vreedzame School is een programma voor sociale competentie en democratisch burgerschap. Het beschouwt de klas en de school als een leefgemeenschap, waarin alle kinderen zich gehoord en gezien voelen, een stem krijgen, en waarin kinderen leren wat het betekent om een 'democratisch burger' te zijn.

De Vreedzame School staat voor een pedagogische benadering waarbij niet zozeer de individuele leerling, maar de leerling in de sociale gemeenschap centraal staat. Naast de wekelijkse lessen in alle groepen wordt de school en de klas ingericht als een democratische oefenplaats waarin leerlingen de gelegenheid krijgen om de verworven burgerschapscompetenties te oefenen in een betekenisvolle context.

Meer informatie: www.nji.nl/interventies/de-vreedzame-school.

Dode versus levende pacifisten

Waarom worden dode pacifisten de hemel ingeprezen, terwijl levende pacifisten – de mensen die alleen maar durven te vragen of het wijs is: steeds maar zwaardere wapens naar conflictgebieden sturen – zulke heftige negatieve emoties en zelfs agressie oproepen?

Jannie Nijwening
doopsgezind
predikant in
Den IJp-Landsmeer

Kerk en Vrede is de enige kerkelijke vredesorganisatie die vasthoudt aan geweldloosheid. 'Pacifisten verschansen zich niet in een bastion van eigen gelijk', zo lezen we in de nieuwe publicatie die verschijnt ter gelegenheid van dit jubileum. Pacifisten pretenderen niet dat zij de oplossing hebben voor alle wereldproblemen, maar ze beschouwen pacifisme als een leerhuis, als een ruimte van bezinning. Christelijke pacifisten zijn ervan overtuigd dat geweldloze weerbaarheid de weg is die Jezus is gegaan en waarop wij, wanneer we ons christenen noemen, hem horen te volgen.

Vijanden liefhebben

Jezus vraagt aan zijn volgelingen om de vijand niet uit te schakelen maar lief te hebben. En in lijn daarmee zegt Paulus: 'Overwin het kwade door het goede'. Dus niet door er nog een groter kwaad tegenover te stellen. Toch is dat de manier waarop we in onze wereld problemen denken te kunnen en moeten oplossen. Met geweld. De ander, de vijand, staat voor

het kwaad, wij zijn de goeden en het kwaad moet worden weggevaagd. En dan, als dat is gebeurd, is er vrede. Ook al zien we met eigen ogen gebeuren dat geweld altijd weer geweld oproept, we slaan geen andere weg in.

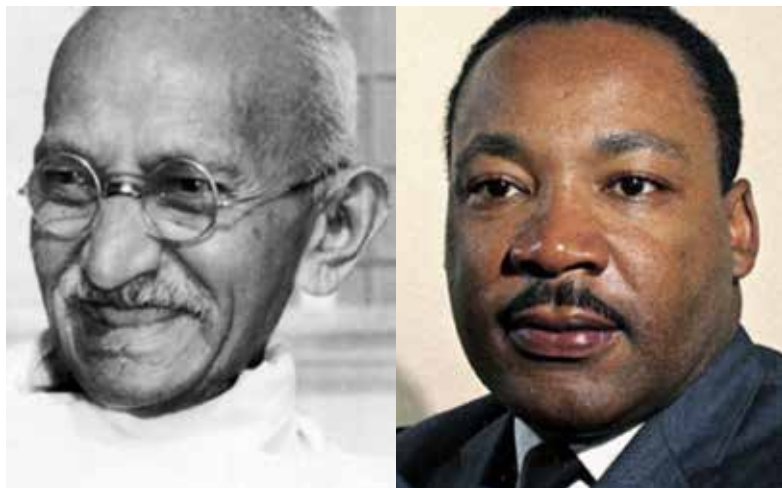
Negatieve emoties

Het valt me op dat we dode pacifisten de hemel in prijzen: Jezus voorop, maar ook Gandhi en Martin Luther King. De levende pacifisten daarentegen, de mensen die alleen maar durven te vragen of het wijs is: steeds maar zwaardere wapens naar conflictgebieden sturen, zij roepen heftige negatieve emoties op, om niet te zeggen agressie. Twee artikelen in *Trouw*, over de keuze voor geweldloosheid, raakten me diep. Het eerste: Nel Bak vertelt over haar vader Jan Bak. Hij weigerde te vechten in Indonesië (1945-1949). In zijn beleving zou hij daar moeten doen wat de Duitsers in ons land hadden gedaan en dat wilde hij niet: hij wilde niet de rol van onderdrukker spelen. Hij dook onder maar werd opgepakt en gevangen gezet, drie jaar lang. In Veenhuizen en in kamp Vught. Samen met NSB'ers en SS'ers, die eerder gratie kregen dan de dienstweigeraars! Het tweede: in 1936 verklaarden de gereformeerde kerken dat nationaalsocialisme en antimilitarisme onverenigbaar waren met het christelijk geloof! Het afwijzen van het gebruik van wapens werd op een lijn gesteld met de nazi-ideologie en veroordeeld als 'onschiftuurlijke dwaling'.

Wij vereren in onze kerken de vrededorst, maar mensen die ernst willen maken met de navolging van Jezus in hun eigen leven roepen weerstand en agressie op. Ik begrijp het niet! Begrijpt u het? ◀

Deze tekst werd eerder gepubliceerd op de website van de Lokale Omroep Landsmeer op 5 oktober 2024.

Dode pacifisten als Ghandi en Martin Luther King worden geprezen, levende pacifisten roepen agressie op.

Nihon Hidankyo-beweging ontvangt Nobelprijs voor Vrede

De Japanse anti-kernwapenorganisatie Nihon Hidankyo heeft op 13 oktober de Nobelprijs voor de Vrede ontvangen. De gevouwen origami kraanvogel staat wereldwijd symbool voor het streven naar een kernwapenvrije wereld. Bij de groep zitten overlevende, de zogenaamde Hibakusha, van de kernbommen die op Nagasaki en Hiroshima vielen.

Volgens de voorzitter van het Noorse Nobelcomité won deze groep de prijs voor de "buitengewone inzet die enorm heeft bijgedragen aan een nucleair taboe".

"Het is belangrijk onszelf te herinneren wat kernwapens zijn: de vernietigendste wapens die de wereld ooit heeft gezien", voegde de voorzitter daaraan toe.

Volgend jaar is het tachtig jaar geleden dat de Japanse steden Hiroshima en Nagasaki werden getroffen door twee Amerikaanse atoombommen. Daarbij kwamen naar schatting 200.000 mensen om het leven. Het Noorse Nobelcomité noemt het 'alarmerend' dat het taboe op het gebruik van nucleaire wapens onder druk staat.

De Nihon Hidankyo-beweging ontvangt de prijs voor 'de inspanningen om een wereld zonder kernwapens te verwezenlijken en voor het door middel van getuigenverklaringen aantonen dat kernwapens nooit meer mogen worden gebruikt'.

Pacifisme in tijden van oorlog

Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van *Kerk en Vrede* verscheen het jubileumboek *Pacifisme in tijden van oorlog – Kerk en Vrede 100 jaar*.

Het boek wil vooral een indruk geven van de vele aspecten van het werk van *Kerk en Vrede* gedurende die 100 jaar. Daarbij komt van alles aan de orde. Reacties op defensiebeleid en oorlogen, de activiteiten en het denken van *Kerk en Vrede* over onderwerpen als dienstweigering, geweldloosheid, burgerlijke ongehoorzaamheid, vredeseducatie, theologie en kerk, en uiteraard ook een overzicht van de belangrijkste

ontwikkelingen binnen de organisatie zelf, secretariaat, huisvesting, ledental, werkgroepen, financiën en dergelijke én foto's. Het boek is gepresenteerd op de Jubileumdag van 5 oktober.

In een interview in *Volzin* (oktober-nummer 2024) zegt auteur Greetje Witte-Rang: "Opvallend vind ik dat kwesties uit de geschiedenis van *Kerk en Vrede* juist vandaag relevant zijn omdat dilemma's zo herkenbaar zijn. Er was en is steeds reflectie op de actualiteit. En ook de radicaliteit – letterlijk: het geworteld willen zijn – is altijd gebleven."

Greetje Witte-Rang, *'Pacifisme in tijden van oorlog – Kerk en Vrede 100 jaar'*. *Skandalon*, 2024.

Gratis voor leden van Kerk en Vrede (aanvragen via Kerk en Vrede), niet leden: € 29,99 (bestellen via boekhandel of uitgever).

Gepolijste beelden

In ons dagelijks nieuws zien we stoere tanks, stoere raketten, stoere vliegtuigen. We zien rookwolken in de verte. We zien ruïnes als de rook is opgetrokken. We zien vage beelden van gewonden. Soms lijken zakken. We zien gepolijste beelden van de oorlog. De ongepolijste beelden van gewonden zien we niet. Evenmin zien we lijken die onherkenbaar zijn als lijken. Ons beeld van de oorlog is gepolijst.

VredesNieuws heeft SIRE gevraagd een campagne te maken die mensen wakker schudt over oorlogen om zo bespreekbaar te maken dat de gepolijste beelden van militaire missies niet de werkelijkheid van oorlog weerspiegelen (www.vredesnieuws.nl).

Wil je ook dat SIRE een campagne start die mensen wakker schudt over hoe vreselijk oorlog is?
Mail naar: info@sire.nl.

Stijging aantal deserteurs, stille dienstweigering

In Oekraïne verdubbelde het aantal deserteurs ieder jaar sinds het begin van de oorlog.

In de eerste negen maanden van 2024 telden Oekraïense rechtbanken meer dan

50.000 deserteurs. Ook in Israël stijgt het aantal soldaten die na een kort verlof niet meer teruggaan: in Israëlische media 'stille dienstweigering' genoemd. 'Iedereen die niet dood of gewond is, is mentaal beschadigd: het Israëlische leger wordt getroffen door een stille crisis, meldt *The Cradle*.

Leger in steden en dorpen

De Tweede Kamer heeft een motie aangenomen waarin staat dat het leger moet gaan oefenen in onze woonwijken.

Het leger is 'te veel uit het straatbeeld verdwenen, waardoor de samenleving en onze krijgsmacht te veel los van elkaar zijn gekomen', staat in de motie.

Meer oefenen in steden en dorpen moet 'de weerbaarheid van onze samenleving vergroten'. Moeten we militair geweld gewoon gaan vinden?

Vredeskompas

Het Vredeskompas - Bouwen aan vrede in jezelf, met elkaar, in de maatschappij en met de aarde is het nieuwe boek van Nina Koevoets, vredesactivist en sinds 2015 trainer vredesopbouw. Door veel mensen wordt vrede begrepen als de afwezigheid van oorlog of gewapende strijd. Een van de grondleggers van vredeswetenschap, Johan Galtung, noemde dat 'negatieve vrede'. Wat er aanwezig moet zijn om in vrede te leven, blijft onduidelijk en zonder die informatie is het onmogelijk om vrede te realiseren. Oorlog en vele vormen van geweld zijn nog steeds aan de orde van de dag. Hoog tijd dus dat meer mensen kennis opdoen over werken aan vrede, zodat we samen het tij kunnen keren. In dit boek wordt aan de hand van voorbeelden van over de hele wereld meer duidelijk over wat 'positieve vrede' betekent: de aanwezigheid van een aantal opvattingen, houdingen en structuren die vrede bevorderen. Het boek heeft vier delen, de

richtingen van het vredeskompas, waarin het persoonlijke, interpersoonlijke, cultureel-maatschappelijke en planetaire niveau van bouwen aan vrede worden besproken.

Nina Koevoets, *'Het Vredeskompas - Bouwen aan vrede in jezelf, met elkaar, in de maatschappij en met de aarde'*, Boekscouts, 2024.

Christus breekt geweer

Op de omslag van het jubileumboek van *Kerk en Vrede* staat een bewerking van een houtsnede van Otto Pankok met als titel 'Christus bricht das Gewehr'.

Otto Pankok (1893-1966) was een Duitse schilder, beeldhouwer en graficus. Begin jaren dertig ontmoet Pankok een groep zigeuners aan de rand van Düsseldorf. Pankok maakt een groot aantal portretten van deze 'afgezanten van de vrijheid'.

In zijn werk 'Passion' verbeeldt hij het lijden van de mens onder het juk van het naziregime. Christus en de zijnen hebben zigeunertrekken en de beulen van Christus arische trekken.

'Die Passion' (1934) leidt tot een beroepsverbod. Zijn werk is vanaf dan 'Entartete Kunst'. Pankok en zijn vrouw Hulda duiken onder. In het geheim werkt Pankok door. Tot aan zijn dood blijft hij samen met Hulda strijden voor erkenning van de genocide van Joden, Roma en Sinti. Liefde voor mens, dier en natuur drijft de pacifist Pankok.

Zijn werk 'Christus zerbricht das Gewehr' (1950) is een protest tegen de Duitse herbewapening. Het is tot op vandaag een belangrijk symbool voor christen-pacifisten in heel Europa.

Het werk van Pankok is te zien in twee mooie Otto Pankok-musea in Hünxe (bij Wesel) en Bad Bentheim, Duitsland.

De droom van Den Haag

In de rubriek *Talen naar vrede* wordt elke keer een film, gedicht of literaire roman geanalyseerd. De besproken werken sluiten aan bij oorlogs- en vredethematiek.

Margreet
Hogeterp

Politiek wetenschapper, jurist en schrijver Benjamin Duerr miste een toegankelijk boek over hoe Den Haag de internationale bekendheid als de Stad van Vrede en Recht heeft verworven. Met zijn boek *De Droom van Den Haag* heeft Duerr hier verandering in gebracht.

Sleutelfiguren

Het boek vertelt het boeiende verhaal van de Vredesconferenties van 1899 en 1907 in Den Haag. Dit waren historische momenten. Het markeerde het begin van een nieuw tijdperk voor Den Haag: het werd de Stad van Vrede en Recht.

Aan de hand van vier sleutelfiguren vertelt Duerr het verhaal van de twee geruchtmakende conferenties. Hierin bekleedt de Oostenrijkse radicale pacifiste Bertha von Suttner (1843-1914) een prominente plaats.

Haar afschuw voor oorlogen gaf ze vorm in haar roman *Die Waffen nieder!*. Deze roman verscheen voor het eerst in 1889 en sloeg in als een bom.

Idealisme versus realpolitik

Een andere belangrijke figuur in de vertelling is de Nederlandse liberale politicus Willem Hendrik de Beaufort (1845-1918). Als minister van Buitenlandse Zaken gaf hij steun aan de wens van de Russische tsaar om in Den Haag een vredesconferentie te houden.

Duerr karakteriseert de personages mooi en kundig. Hij laat zien hoe zij streden voor ontwapening, regels in tijden van oorlog en de oprichting van internationale rechtbanken, maar ook hoe hun idealisme botste met de *realpolitik* van grootmachten. De hoofdrolspelers worden mensen van vlees en bloed.

Met vlotte, literaire pen beschrijft Duerr hoe het evenement niet alleen Den Haag, maar feitelijk de wereld op zijn kop zette.

Verdragen en arbitrage

Na twee wereldoorlogen bestempelden velen de Haagse conferenties als mislukt, maar in *De Droom van Den Haag* laat Duerr met overtuiging zien dat hier het fundament werd gelegd voor de wereldorde van vandaag.

In een interview met www.justpeacethehague.com zegt Duerr: "Eigenlijk is de situatie van nu vergelijkbaar met eind negentiende eeuw. Ook toen waren er internationale spanningen, een wapenwedloop en de dreiging van oorlogen. Er was nauwelijks onderling vertrouwen en weinig samenwerking.

De Vredesconferenties brachten in Den Haag diplomaten, juristen en activisten samen om de dreiging een halt toe te roepen. Er werden verdragen uitgewerkt als vreedzame oplossing voor conflicten. Het idee dat je een conflict tussen twee landen niet meer door een oorlog hoeft op te lossen, maar met een alternatief, kreeg hier vorm: bemiddeling, ook wel 'arbitrage' genoemd. Zo is het Permanent Hof van Arbitrage als onafhankelijk instituut in 1899 ontstaan. Zulke instituten kunnen en moeten we ook nu weer inzetten. Den Haag kan landen bij elkaar brengen, een alternatief voor oorlog bieden en de morele kracht van de Stad van Vrede en Recht inzetten."

De droom van Den Haag is een echte aanrader voor wie geïnteresseerd is in internationale politiek, recht en geschiedenis. Het grondig onderzoek van Duerr en zijn meeslepende schrijfstijl maken het tot een zeer boeiende en informatieve leeservaring.

Benjamin Duerr, *'De droom van Den Haag: De Haagse vredesconferenties en het ontstaan van een nieuwe wereldorde'*. Atlas Contact, 2024.

6 december
Lezing 'De internationale wapenhandel'

De oorlog in Oekraïne zorgt voor grote wapenstromen naar het front, maar draagt ook bij aan groeiende internationale spanningen die wereldwijd zorgen voor stijgende militaire budgetten

en bewapening. Overheden versterken dat proces door steeds meer overheidsmiddelen vrij te maken voor de militaire productie. De wapenindustrie ziet haar omzet toenemen en slaagt erin om haar belangen te vertalen in het (Europees) beleid. In zijn uiteenzetting zal Ludo De Brabander bespreken hoe het beleid niet alleen de wapenindustrie, maar ook de wapenhandel versterkt.

Plaats: Ontmoetingscentrum Schaperye, Steenovenstraat 86, Oostende, België.

12 december
Huizingalezing 'Wij zijn de tijden'

Onder de noemer 'Wij zijn de tijden, Geschiedenis in crisistijd' houdt historicus en terrorisme-expert Beatrice de Graaf de 53e Huizingalezing in de Stadsgehoorzaal te Leiden.

De Graaf laat zien hoe geschiedenis in crisistijd wordt gebruikt om zin

en betekenis aan de tijden te geven. **Plaats:** Stadsgehoorzaal, Breestraat 60, Leiden. **Tijd:** 21.00-21.30 uur. **Info:** www.universiteitleiden.nl.

T/m 20 december
Platform 'Eye on Palestine'

'Eye on Palestine', het platform van culturele spelers en middenveldorganisaties uit Gent, wil het publiek kennis laten maken met Palestijnse en internationale regisseurs, kunstenaars, schrijvers, musici, wetenschappers en activisten.

Samen zorgen ze voor een unieke kijk op het

leven van de Palestijnen en hun verzet tegen de bezetting, het kolonialisme, het zionisme en de apartheid. De activiteiten vinden plaats op verschillende locaties in Gent, België. **Info:** www.eyeonpalestine.be.

22 december
Oefenplaats 'Insight Dialogue'

Extinction Rebellion organiseert een Insight Dialogue, een oefenplaats om liefdevol en met wijsheid helemaal aanwezig te zijn in gesprek met een ander. Neem een lunchgerecht mee om te delen.

Plaats: De Steeg (mail voor adres naar: xrarnhem@protonmail.com).

Tijd: 11.00-12.30 uur.

T/m 25 mei 2025
'Je moest eens weten'

Vanaf eind jaren zestig kwamen de eerste vrouwen uit Turkije naar Nederland om hier een nieuw leven op te bouwen. Hoe zagen die levens eruit? We weten er maar weinig van. De tentoonstelling 'Je moest eens weten' en de gelijknamige publicatie van fotograaf en kunstenaar Çigdem Yüksel, vertellen de verhalen van deze vrouwen.

Plaats: Nederlands Fotomuseum Rotterdam, Statendam 1. **Info:** www.nederlandsfotomuseum.nl.

Het hele jaar
Wake Zeist

De Raden van Kerken van Zeist en Soest/Soesterberg organiseren maandelijks een wake op iedere eerste zondag van de maand, een teken aan de politiek dat het vreemdelingenbeleid anders moet.

Plaats: Ingang Detentiecentrum, Richelleweg 13, Soesterberg. **Tijd:** 16.30 uur. **Info:** www.wakezeist.nl.

Het hele jaar
Actieve Hoop Cirkel

Extinction Rebellion organiseert iedere tweede zondag van de maand een online Actieve Hoop Cirkel. De cirkel biedt de gelegenheid om je innerlijke waarheid te ervaren door gevoelens van zorg, pijn, angst en woede te delen. Je leert je uit te spreken en je leert – net zo veel – van het luisteren naar de anderen. Je doorloopt daarbij de 'Spiraal': Gronden in Dankbaarheid, Eren van de Pijn, Zien met nieuwe Ogen, en Voortgaan. **Tijd:** 10.00-12.00 uur (iedere tweede zondag van de maand).

Info en aanmelden: www.actievehoopcirkels.nl.

Regenboogzegen

Ik zegen je met rood van de passie,
waardoor je voelt dat bloed door je aderen stroomt,
dat je leeft!

Ik zegen je met oranje van de ondergaande zon,
waarin jij je kan hullen als een deken van troost.

Ik zegen je met geel van narcissen,
zodat je blijft geloven in opstaan uit de dood.

Ik zegen je met groen van het gras,
zodat je weet dat er grond onder je voeten is,
een weg om te gaan.

Ik zegen je met blauw van water,
om af te spoelen wat mis gaat
en waar je op stukloopt in het leven.

Ik zegen je met paars, dat als een
mantel van waardigheid om je heen geslagen ligt.

Ik zegen je met Gods licht,
waarin alle kleuren samensmelten
en wij thuiskomen in wie wij zijn.

Janneke Nijboer

100 jaar
Kerk en Vrede

Jubileumdag

2024

Zingen tegen de bierkaai

Ruimte scheppen voor tegendraads denken

Henk Baars, voorzitter van *Kerk en Vrede*, hield op 5 oktober, de dag waarop *Kerk en Vrede* haar honderdjarig bestaan vierde, een bevlogen speech.

HENK BAARS

voorzitter van *Kerk en Vrede*

Ik durf wel te zeggen dat pacifisten dikwijls als eersten de ongenadige last van de dilemma's voelen die voortkomen uit het feit dat de mens een macht over de wereld heeft verworven die zich slecht verhoudt tot zijn morele vermogen. Ze liggen er wakker van, durven de krant bijna niet meer te lezen en kunnen soms letterlijk ziek worden in de discussies met tegengestelde meningen. Ze zijn als de bekende kanariepiet in een mijn. En er zijn de laatste periode nogal wat pogingen geweest om zoveel mogelijk vredesduiven uit de lucht te schieten als ze maar even hun kop boven het maaiveld uitsteken. Ik denk wel eens dat tegenstanders hun geweten willen scherpen in gesprek met hen.

Mijn ervaring is, dat als je duidelijk maakt dat je pacifist bent, je door velen meteen als een soort slijpsteen wordt gezien, zo van: we zullen hem eens even stevig aan de tand voelen, zo'n naïeveling. Uitstekend als dat gebeurt, want het is een kernfunctie van *Kerk en Vrede*, maar je moet er wel tegen kunnen.

We kunnen er al honderd jaar tegen. De geschiedenis is neergeslagen in een bijzonder rijk boek dat Greetje Witte-Rang heeft geschreven en wat vandaag voor jullie allemaal beschikbaar is. Ik ga die geschiedenis niet allemaal in beeld brengen (want daar is het boek voor), maar ik zal proberen de actuele posities en

De Jubileumdag werd goed bezocht. Een aantal gasten werden door Henk Baars in het bijzonder welkom geheten: de verse preses van de generale synode van de PKN Trijnie Bouw, Rolien Sasse, directeur van Pax, en Harry Zeldenrust, oud-studiesecretaris van *Kerk en Vrede*.

acties die we nu innemen aan de hand van de grote thema's die daarin de revue passeren, in te vullen.

MOORD EN BRAND SCHREEUWEN

Pacifisme schept op het ogenblik vooral een ruimte van tegendraads nadenken. We zijn geen sekte met allerlei dogmatiek, maar er zijn natuurlijk wel grenzen. De hoofdgrens is wel dat we absoluut niet geloven in geweldsoplossingen. De al te sterke impuls van beleidsmakers om ondanks goede bedoelingen toch uiteindelijk militair geweld te gebruiken, wijzen we af. Waarom? Omdat het nooit werkt. Eenmaal die weg ingeslagen bevind je je in een dodelijke cirkel waaruit vrijwel geen ontsnappen mogelijk is.

Het bewijs zie je vrijwel iedere dag. Dreiging die weer geweld oproept, ja het werkt misschien een tijdje, maar dan wel ten koste van duizenden en duizenden doden, die velen van ons op de keper beschouwd eigenlijk weinig kunnen schelen. Velen van ons schreeuwen letterlijk moord en brand, maar aan het beleid van de Nederlandse regering bijvoorbeeld verandert niets. De Nederlandse politiek ontwikkelt geen enkel alternatief denken of oplossingen. Er is ook geen enkele politieke partij meer waarmee we nog op een zinnige manier in gesprek kunnen gaan. De SP een beetje. We hobbelen mee met de Amerikanen en de NATO en rommelen de ene na de andere oorlog in. Moord en brand schreeuwen is eigenlijk een ouderwetse uitdrukking is, want het is veel erger dan dat.

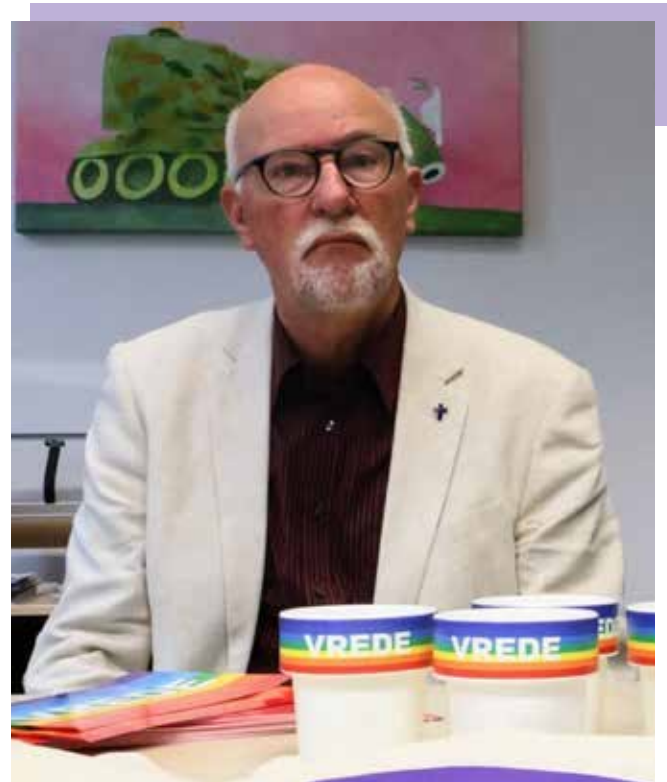
DE GOEDE KANT BESTAAT NIET

Ja natuurlijk, als het eenmaal oorlog is ben je met pacifisme te laat, maar we weigeren dan verder na te denken over geschiedenis context en cultuur, en weten meestal totaal niet hoe de zogenaamde tegenstander zich zou kunnen voelen. Het gaat altijd om een geschiedenis van vernedering, geschonden mensenrechten, diepe armoede, genadeloos en destructief kapitalisme en dominant militarisme. Er zijn nauwelijks pogingen om de grondoorzaken van conflicten aan te pakken. Zr. Yosé Höhne-Sparborth was dikwijls in Irak en hield ons een spiegel voor hoe de lokale bevolking denkt over al die interventies van onder andere de Amerikanen. Buitengewoon negatief. We denken altijd maar dat we aan de goede kant staan. Die goede kant bestaat eigenlijk niet. De grote politieke machten voeren een strijd op leven en dood over de hegemonie op deze aarde. We zijn daar onderdeel van.

WET GEWETENSBEZWAREN

In de periode dat de dienstplichtwet werd uitgevoerd, is door *Kerk en Vrede* veel gedaan om gewetensbezwaarden bij te staan. Honderden jongens zijn begeleid in hun keuze, want de sancties en alternatieven waren niet licht. Bij onze laatste bestuursvergadering spraken we daarover en besloten we voorbereidingen te treffen om jongens

en meisjes in ieder geval te laten merken dat bij het weer activeren van de dienstplicht er een beroep op de wet gewetensbezwaren gedaan kan worden. Wie wil helpen bij die voorbereidende research, hij of zij meldde zich bij ons. Het contact hebben, ook internationaal, met gewetensbezwaarden is altijd een praktijk gebleven van *Kerk en Vrede* tot op de huidige dag, zowel in Rusland, Oekraïne als in Israël. Ze hebben het bijzonder moeilijk, ze zitten gevangen of worden ernstig belemmerd in hun bewegingsvrijheid. We maken daarbij dankbaar gebruik van ons internationaal netwerk IFOR en Church and Peace.

Voorzitter Henk Baars pleit tijdens de Jubileumdag van *Kerk en Vrede* voor 'het geweld van de vreedzamen'.

En nog afgelopen week stuurden we een brief naar de vaste Kamercommissie voor Defensie om eerherstel te bepleiten voor de zesduizend weigeraars die niet mee wilden doen aan de koloniale oorlogen in Indonesië. De belemmeringen die door de overheid worden opgeworpen om eerherstel aan te vragen zijn hemeltergend.

OORLOGSPROPAGANDA

We maken een golf van militarisering mee op het ogenblik. Zo kwam onlangs bij ons het bericht binnen dat Defensie sportdagen met leerlingen van de basisschool organiseert met onverholven propagandafolders voor het leger. Welk instituut krijgt het recht om nota bene op de basisschool al reclame te maken voor zijn beroepsgroep? We moeten wennen aan rollende tanks door de stad zegt staatssecre-

taris Gijs Tuinman van Defensie. Ik wil daar absoluut niet aan wennen. We worden al overstroomd in de media met oorlogspropaganda en langzaam maar zeker voorbereid op een oorlog, ook op ons grondgebied. We hebben ons aangesloten bij de veelbelovende De Nieuwe Vredesbeweging en stonden op Prinsjesdag voor de Grote kerk in Den Haag bij de interlevensbeschouwelijke viering bij de opening van het parlementaire jaar. We konden veel leden van parlement en regering een folder met 'Stop militarisering' in handen spelen. Een pacifist is een activist.

THEOLOGISCHE TRADITIE

We hebben een lange theologische traditie en theologiseren keer op keer gepaard gaande met maatschappelijke analyse, anders slaat het nergens op. Niet voor niets breekt de Christusfiguur een geweer door op de voorpagina van het boek. Wat een kerels waren onze oprichters Boschma, Heering en Hugenholtz, om in een periode van zwaar kerkelijke en burgerlijke dominantie tegendraadse geluiden te laten horen. Heel veel christenen zijn helemaal niet 'losgeslagen van de oorlogsidee', zoals Heering formuleerde.

Die kerkelijke dominantie is in de huidige periode stukken minder, daarom zou het gemakkelijker moeten zijn voor de kerken om een kritisch geluid te laten horen, maar daar lijkt het nog niet op. Onze recente open brief die daartoe een oproep deed, gaf hier en daar sympathie, maar ook kregelige reacties. We stoten daarbij op aloude verdeeldheid en onvermogen, ook al omdat stevige christelijke denktanks rond maatschappelijke kwesties zijn weggevallen.

Hebben we daar begrip voor? Ja, natuurlijk. Vele leden van *Kerk en Vrede* weten maar al te goed hoe stroperig discussies kunnen verlopen en hoe de maatschappelijke zwakker wordende positie van de kerken nu is. Maar waar komt toch de angst voor een stevige discussie vandaan? In Christus kunnen we elkaar toch vertrouwen? We laten elkaar niet los, hoor. Alleen wrijving geeft glans, anders geef je het op en ben je als kerken niet relevant meer. Juist als er eerlijke discussie is en je als kerken kritische weerstand laat zien, vinden mensen je weer interessant en tonen belangstelling. *To comfort and challenge* is onze taak. Die troost staat op één lijn met de uitdaging. Troost zonder opgave en uitdaging bestaat niet. Zoals er ook geen rechtvaardige oorlog bestaat, zelfs niet volgens de eigen criteria van de rechtvaardige oorlog zelf. Dat concept is door de Wereldraad van Kerken allang vervangen door het idee van 'rechtvaardige vrede'.

UNIEKE POSITIE

Hoe moet het nu verder? Er is op te veel terreinen veel te veel te doen, maar in de reeks van vooral kleinere vredesbewegingen in Nederland nemen we een unieke positie in. We zijn christenpacifist en baseren ons op de bronnen van het Evangelie. Dat zorgt voor een niet aflatende inspiratie.

We zouden graag willen dat we in de huidige periode onze organisatie wat kunnen uitbouwen. Meld je als je op vredesterrein wat zou willen doen. Het is nu nodig, niet volgend jaar, dan kan het te laat zijn. Het bouwen aan een cultuur van geweldloosheid is essentieel, het bouwen aan een perspectief waar niemand meer aan denkt, moet vertaald worden in concrete stappen en mogelijkheden.

Nog maar kortgeleden werd het boek van de Werkgroep Inclusieve Veiligheid tijdens een grote bijeenkomst in Amersfoort gepresenteerd: *Veiligheid Opnieuw Doordenken*. Een bijdrage aan de vredesbeweging. Ook dat boek is vandaag gratis ter beschikking, want het huidige veiligheidssysteem heeft gefaald. Zoals ik al zei we rennen van oorlog naar oorlog en zelfs de secretaris van de VN Antonio Guterres is niet meer welkom in Israël.

We vergooien voortdurend kansen op vrede. In dit boek nu eens niet louter een morele oproep om de oorlog te stoppen, maar een uitgebreide studie van kansen en ideeën om echt verder te komen. Een waarachtig christelijk initiatief, begonnen in Baden in Duitsland en nu overgenomen door de Oostenrijkers, Engeland en zelfs Zuid-Afrika waar initiatiefgroepen zijn ontstaan. Ook zij zijn maar met een klein groepje en verzuipen in het werk. Mocht je er wat voor voelen om iets te doen, meld je bij Kees Nieuwerth.

GEWELD VAN DE ZIEL

Tot slot: wij kiezen voor geweldloosheid, voor het geweld van de ziel, zoals M.L King ooit zei, voor het geweld van de vreedzamen, zoals Roger Schutz ooit aangaf. Dat is diepgeworteld in onze christelijke overtuiging. Het is onze roeping die God ons geeft, niet uit angst of lafheid maar vanuit ons geweten.

Ik sluit af met een jeugdervaring van Dom Helder Camara: *Helder is 13 jaar en volgt de eerste jaren van de middelbare school bij mevrouw Salome die een school leidt en de houten liniaal (waarmee op de palm van de hand wordt geslagen) hanteert bij het lesgeven. Het ritueel gaat als volgt: aan het einde van de uitleg van een bepaald onderwerp volgt een vraag- en antwoordronde. De leerling die het antwoord goed heeft, moet de leerling die het antwoord niet goed heeft op de palm van zijn hand slaan met een liniaal. Helder heeft het goed en de lerares beveelt: "Nu, je weet wat je te doen staat." De leerling antwoordt: "Maar juffrouw, ik ben niet in staat om iemand te slaan."*

"In dat geval zal jij degene zijn die gestraft wordt."
"Ik word duizend keer liever geslagen dan zelf te slaan", antwoordt Helder. De leraar is onthutst en schort de les op. Ze gaat naar het huis waar Helder woont en praat een uur lang met zijn moeder. Aan het eind van het uur roept zij haar zoon bij zich en zegt hem: "Je liep het risico van school gestuurd te worden. Maar omdat je in je laatste jaar zit, mag je blijven van mevrouw Salome. Ze heeft ook gezegd dat ze de straffen met de liniaal niet meer zal toepassen". ◀

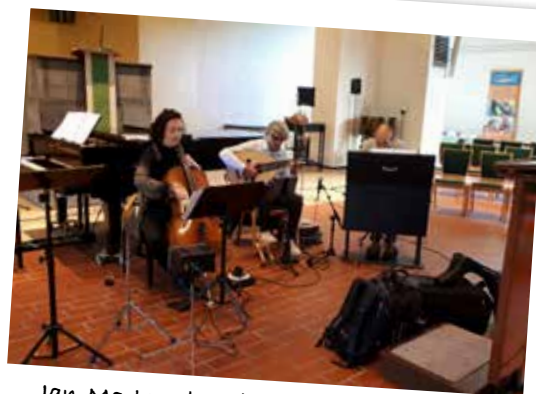

Warme wensen, goede momenten

Temidden van de velen die zich per email aanmeldde voor de Jubileumdag waren er ook tal van berichten van mensen die helaas verhinderd waren te komen. Daarbij werd dikwijls de wens geuit dat het een heel goede, inspirerende dag zou worden. Dat werd het! Ook na 5 oktober kwamen er uit de kring van deelnemers heel positieve, soms euforische reacties, met daarbij het appèl om deze dag door te trekken naar de toekomst. Een impressie van de warme wensen en goede, kleurrijke momenten van 5 oktober.

Met 170 aanwezigen werd de jubileumdag uitstekend bezocht.

Jan Marten de Vries met medewerking van Elianne Ards (cello, zang) en Mehmet Polat (ud)

100 Hartelijk gefeliciteerd

Mattheüs 5:9 ('zalig de vredestichters...')

Beste Piet, bestuur, staf, team
Kerk en Vrede, redactie Vredesspiraal,

Van harte gefeliciteerd met jullie 100-jarig bestaan! Wij wensen jullie zaterdag 5 oktober a.s. een mooie JUBILEUMDAG toe!

Veel liefs, vrede en alle goeds,

Mea en Jean-Paul Kruk uit Amsterdam

Een gezellige drukte op de vredesmarkt.

Voorzitter Henk Baars steekt een kaarsje aan op de goede afloop.

Voor 5 oktober

Sölle schreef vlak voor haar sterven in 2003 een onvoltooid boekje: *Mystiek van de dood* met daarin het volgende gedicht (p. 93). Misschien hebben jullie er zaterdag wat aan. Wij zijn echt niet slechts met een paar honderd!

Pax Christi, Jan de Jongh,
voormalig studentenpredikant
uit Enschede

BIJ EEN VREDESDEMONSTRATIE

*Wij zijn niet slechts met tienduizend
zei ik we zijn met meer
de doden van beide oorlogen
zijn bij ons.
Een journalist kwam vragen
hoe ik dat zo zeker wist
heb je niet gezien
vroeg ik de argeloze
heb je jouw grootmoeder
niet horen jammeren
toen we weer begonnen
woon jij dan helemaal alleen
zonder dat doden eens voorbijkomen
om eens een glas met je te drinken
verbeeld je je werkelijk
dat je alleen maar jij bent*

Marktmeester Johannes Kon.

Bestuurslid Geesje
Werkman maakt de
duiven klaar die dienst
doen als collectebussen.

Bloemen voor Greetje Witte-Rang die het
jubileumboek voor haar rekening nam.

Zangworkshop onder leiding
van Hanna Rijken.

Gesprekswerkshop aan de hand van
het jubileumboek.

Kerk en Vrede 100 jaar

Eenzaam maar niet alléén
varen tegen de stroom in
van geweld en machtsvertoon.
Blijven hopen en volharden
in het visioen van vrede,
van vrijheid,
van verbondenheid
voor ons allemaal.
Gelóven dat het kán.
Mijn wens is:
Dat een nieuwe wereld komen zal...

Vanaf een afstand vier ik het mee.

Hartelijke groet,

Gré Weel uit Bennebroek

Wat een mooie dag

'Wat een mooie dag. Wat een mooi boek. Wat een mooi programma. Wat een mooie locatie. Wat een gastvrije omgeving. Wat een enthousiasme. Een kunst om dat vast te houden. Een kunst om de contacten die vandaag gelegd zijn te verbinden met waar we mee bezig zijn.'

'Petje af voor de organisatoren. Mooi. Een goed evenwicht tussen taal en muziek, stilte en activisme, inspanning en ontspanning. Dit klinkt veel te plat.'

'Ik zit nog na te genieten van de mooie Jubileumdag van zaterdag. Wat is daar veel goeds en moois voorbijgekomen. Een dag om goede moed en nieuwe inspiratie bij te tanken! Ik ken trouwens ook geen verenigingen waar op een inhoudelijke dag bijna de helft van de leden komt opdagen. Dat zegt veel over het élan dat aanwezig is en bovendien springlevend!'

Wandeling terug van Blauwkapel naar het Johannescentrum.

vredesactivist Frits ter Kuile geeft een reactie op het jubileumboek.

Hoop blijven voeden

'Na de inspirerende lustrumdag wil ik graag lid worden van *Kerk en Vrede*.'

'Wat een geweldig mooie jubileumbijeenkomst was dit, niet alleen door de indrukwekkende lezingen, maar zeker ook door de muziek en de liederen die in deze tijd vol met oorlogsgeweld de hoop op een vreedzame wereld blijven voeden!'

'Genoot net van het nieuwe lied dat jullie zaterdag hebben gezongen. Gelijk doorgestuurd aan onder andere mijn koor.'

'Het was een viering van een belangrijk moment op een actueel belangrijk moment. Gezien de ontwikkelingen in de wereld was het heel goed om juist nu met zoveel mensen bij elkaar bij het geweld en het belang van een andere benadering stil te staan. Nogmaals mijn dank!'

Bedankt, medewerkers!

Bedankt, organisatoren!

Gastvrijheid, vreugde, vriendelijkheid

'Proficiat! Wat een mooi en pracht viering en zeer bijzondere Jubileumdag, is en was afgelopen zaterdag. En wat fijn - dat er zoveel mensen zijn, die hiervoor samen komen, en stem, vorm en geluid willen geven.'

'Ik heb de dag en program - als bijzonder, plezierig, inspirerend en mooi - gevonden. De boeken 100 jaar Kerk en Vrede en Veiligheid opnieuw Doordenken - liggen ter hand, en ben ze - met plezier - aan het doorwerken/doorlezen.'

'Wat hebben we genoten van de Jubileumdag! Wat een gastvrijheid, vreugde en vriendelijkheid! Wat was het heerlijk om eindelijk eens onder mensen te zijn waarbij je niet hoeft uit te leggen dat je pacifisme en verlangen naar een rechtvaardige vrede niet eindigt bij de Nederlandse grens.'

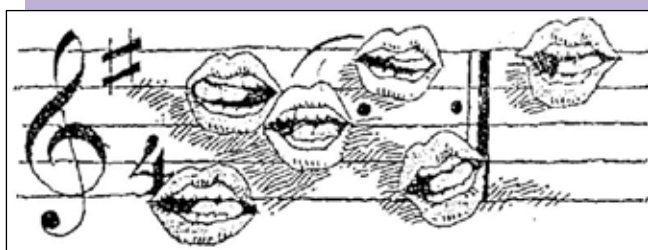

Musiceren, schrijven, praten en wandelen voor vrede

Er was veel te doen tijdens de Jubileumdag van *Kerk en Vrede* op 5 oktober. Tijdens diverse workshops werden er vredesliederen gezongen, muziek gemaakt met Musicians Without Borders, Loesje-teksten geschreven, gepraat aan de hand van het jubileumboek en gewandeld naar de Blauwkapel. Hierna een impressie van deze levendige dag.

PIET VLEGENTHART
vrijwilliger bij *Kerk en Vrede*

ZINGEN TEGEN DE BIERKAAI

De zangworkshop werd goed bezocht met wel bijna zeventig zanglustigen. De leden van het Vocaal Theologen Ensemble nog niet meegeteld. Zij verleenden onder leiding van Hanna Rijken hun medewerking bij het zingen van vredesliederen van vroeger en nu.

Dat laatste, vredesliederen van nu, gold wel in het bijzonder voor het lied dat speciaal voor het honderdjarig jubileum was geschreven (zie p. 12 van dit katern). Men maakte zich dat met groot enthousiasme eigen. Wat een aansprekende tekst en wat een prachtige melodie! Vierstemmig, onder pianobegeleiding van Sebastiaan 't Hart. Maar ook andere liederen moesten eraan geloven, zoals onder andere: *De wijzen woorden en het groot vertoon*, *Mensen gevraagd*, *Vrede roepen zij* en *Where have all the flowers gone*.

Zo werd voluit recht gedaan aan het thema van deze dag, 'Zingen tegen de bierkaai'. Heel inspirerend en verwarmend, onder de sprankelende leiding van Hanna Rijken, die daarna, bij de rapportage uit de diverse workshops, telkens weer het 'Dona nobis pacem' inzette.

PERCUSSIE: VERBINDING ZONDER WOORDEN

Communiceren door samen muziek te maken, dat is de missie van Musicians Without Borders (MWB) die projecten uitvoert over de hele wereld met mensen in conflict-situaties.

Sherwin Kirindongo van MWB liet een groep van ongeveer twintig workshopdeelnemers voelen hoe dat werkt. Hij had een grote collectie djembés en twee bastrommels meegebracht. Zonder veel uitleg over drumtechnieken, trommelen maar! Eerst gaf Sherwin het ritme aan – snel, langzaam, variaties in klank door op de rand te slaan of juist in het midden – en wij volgden.

Maar al gauw kreeg ieder van ons om de beurt de uitnodiging te leiden. Spannend: kijk ik Sherwin aan met het 'risico' dat hij me met een hoofdknik de leiding geeft? Of kijk ik weg? Maar ook fijn om te merken dat het niet om goed of fout gaat. Iedereen trommelt op eigen wijze, vurig of ingetogen, aarzelend of zeker, en nodigt uit om méé te doen door het ritme te volgen of juist door een eigen geluid er onder te leggen.

Laat niet je hoofd het werk doen, maar lijf en handen. En dan is het een prachtige ontdekking als het klopt:

mijn tegenritme valt precies samen met het ritme van een medespeler.

We kijken elkaar aan, en knikken. Yes! Verbinding door muziek, zonder woorden.

LOESJE: SCHIETEN OP DE DIENSTPlicht

Al meer dan veertig jaar is Loesje een jonge vrouw van een jaar of achttien. Met een frisse, ietwat naïeve, maar vooral optimistische blik kijkt ze de wereld in. Telkens ziet ze de dingen net even anders. En zet ze mensen aan het

denken. Voor de deelnemers aan de workshop Loesje was het de kunst zich in te leven in deze bijzondere vrouw. Gelukkig kregen we hulp. Eerst mochten we vrij associëren bij woorden die we aan elkaar doorgaven. Daarna schreven we een vakantiekaartje aan een elektrisch apparaat dat altijd stuk was. Maar dat we nu toch wel vreselijk misten. En na een korte pauze begon het echte werk. Een heuse Loesje-tekst schrijven. De thema's liepen uiteen. De teksten ook. Zo ging het over de mooie kanten van studeren in deze tijd. De situatie van vrouwen in Afghanistan. De rol van social media. De mogelijke herinvoering van de dienstplicht. En natuurlijk het jubileum van *Kerk en Vrede*. In opperste concentratie schreven we teksten. Gaven we papieren door. En schreven we verder.

Veel te snel natuurlijk kregen we te horen dat we nog maar even te gaan hadden. In allerijl probeerden we het beste resultaat uit ons gekriebel te destilleren: 'Als mannen eens begonnen... met zwijgen'. 'Op kamers bij oma. Ik doe de boodschappen, zij zet het bier koud'. Uiteindelijk namen we de zin 'Vele heethoofden warmen de aarde op' mee naar de zaal. En een uitspraak van het spreekwoordelijke broertje van Loesje, die de posters niet haalt, maar wel het delen waard is: 'Dienstplicht!? Op dat idee zou ik wel willen schieten'.

RUIMTE VOOR BEZINNING

In de workshop Gesprek spraken meer dan veertig deelnemers over het gedachtegoed en de activiteiten van *Kerk en Vrede*.

Uitgangspunt was het eerste hoofdstuk van het jubileumboek, dat het gedachtegoed van *Kerk en Vrede* anno 2024 verwoordt. 'Pacifisme als ruimte voor bezinning': dat was een zinsnede die een van de aanwezigen erg geholpen had bij het proces van nadenken over de vragen van oorlog en geweld. Dat geeft ruimte om jezelf en anderen te bevragen over wat als vanzelfsprekend wordt geschetst. Vervolgens ging het gesprek mede naar aanleiding van het manifest van De Nieuwe Vredesbeweging vooral over de vraag wat ieder verwacht van *Kerk en Vrede*,

welke onderwerpen moeten we oppakken? Dat resulteerde in een reeks thema's en vooral ervaringen van de aanwezigen in hun eigen vredeswerk. Onder meer werden genoemd: het leggen van verbindingen met het klimaatvraagstuk, het bevorderen van dialoog

om vijandsbeelden tegen te gaan (de propaganda praat ons angst voor de ander aan), zowel in de eigen samenleving als internationaal (gemeentecontacten!) en vredeseducatie. Het moet ook gaan over onze weerbaarheid; momenteel wordt weerbaarheid louter militair ingevuld, maar weerbaarheid heeft juist (ook?) te maken met het versterken van de democratie in brede zin en met duurzaamheid bijvoorbeeld van onze levensstijl.

Ook het ontbreken van jongeren binnen *Kerk en Vrede* werd besproken. Het voorstel uit de groep om een speciale werkdag over alle suggesties te beleggen zullen de organisatoren van de workshop uitwerken en voorleggen aan het bestuur.

WANDELEN NAAR BLAUWKAPEL

Een groep van bijna twintig mensen wandelde heerlijk in de zon onder begeleiding van Marieke Sillevius naar het betrekkelijk dichtbijgelegen Blauwkapel. Een plek met een bewogen geschiedenis. Na alle woorden die gesproken waren tijdens het morgenprogramma, was het fijn daarnaar toe te wandelen, om zo al het gehoorde te kunnen laten bezinken.

En dan dat kerkje, in het hart van fort Blauwkapel. Dat is toch wel heel bijzonder, zo bleek uit wat de koster van dat kerkje vertelde. De naam 'Blauwkapel' gaat een eind terug

in de geschiedenis en kwam voort uit een protest tegen het gebruik van de kapel voor de protestantse eredienst. Blauw is immers de kleur van Maria.

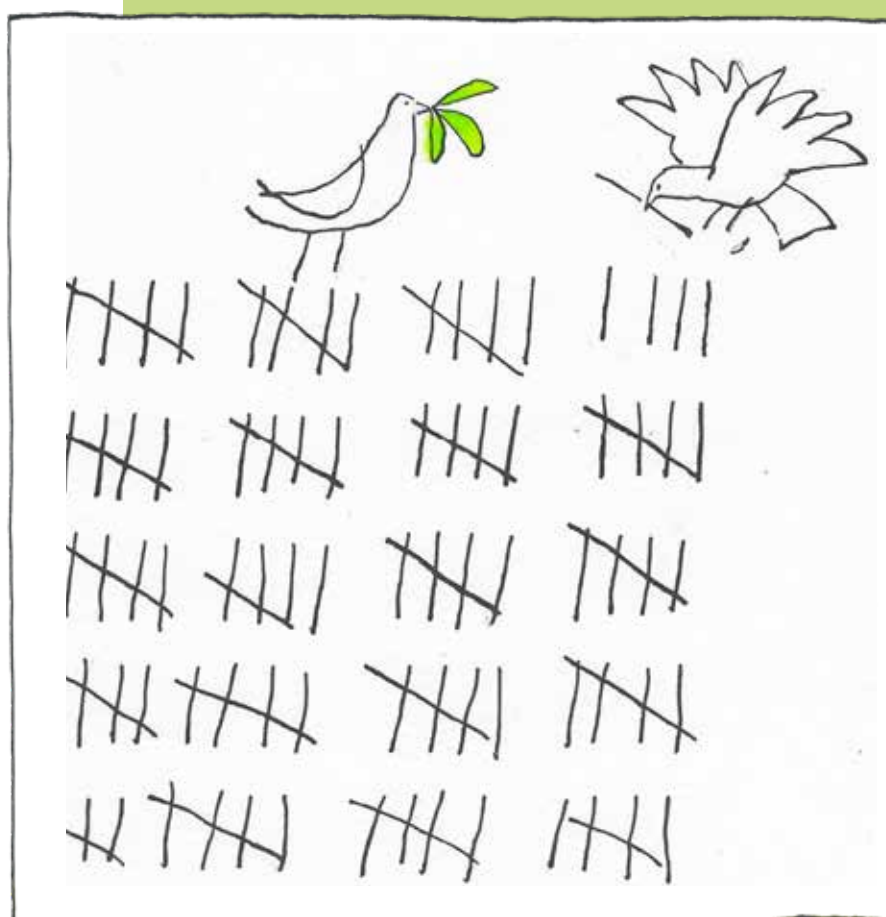
Ooit waren er plannen om de kerk af te breken, maar dat werd voorkomen. Nu doet de kerk onder andere dienst als onderwegkerk en als plaats voor culturele evenementen. ◀

Jubileumdag op de website

Op de website van **Kerk en Vrede** wordt uitgebreid verslag gedaan van de Jubileumdag.

Op www.kerkenvrede.nl > Jubileumjaar 2024 >
Een prachtige Jubileumdag staan teksten en foto's, maar ook video's van diverse momenten van de dag. Vanaf de opening om 10.30 uur tot aan de sluiting om 16.30 uur. In alle veelkeurigheid!

JUBILEUMLIED

Een van de hoogtepunten was het jubileumlied 'Die dag zal komen'. Dit is op die dag opgenomen en via YouTube te beluisteren. U vindt daar ook de muzieknoten van dit vierstemmig lied (zie ook de achterkant van deze *Vredes-spiraal*/dit katern) inclusief de begeleiding op piano of orgel.

ARTIKELN

Bovendien zijn op de website een groot aantal artikelen opgenomen rond andere markante momenten van *Kerk en Vrede* in de geschiedenis van de afgelopen honderd jaar. Van harte ter lezing aanbevolen! ◀

Wie leven van verwondering

Wie leven van verwondering,
om wie Gij voor ons zijt:
zij ademen uw leven in
en uw bewogenheid.

Wie leven van het weerloos woord
dat uw genade meldt,
vertrouwen dag en nacht op U,
raken op U gesteld.

Henk Jongerius

Uit: 'Zangen van Zoeken en Zien', nr.187 (Een van de afsluitingsteksten van de Jubileumdag op 5 oktober)

Wie leven van de stille kracht
die Gij aan mensen geeft,
zij gaan elkander tegemoet,
zijn voor geen kwaad bevreesd.

Wie leven van het kloppend hart,
staan aan de levensbron
als bomen, dragend nieuwe vrucht,
tot in hun ouderdom.

Die dag zal komen

t.g.v. 100 jaar Kerk en Vrede

$\text{♩} = 72$

1. Dan zul - len wij wo - nen in hui - zen van vre - de, ge -
2. Wij rus - ten in vre - de, be - wa - ren de aar - de, ge -
3. Een eer - lij - ke han - del, geen mens wordt ge - bro - ken, geen
4. De vol - ken ver - zoend, geen grens houdt dat te - gen, de

3

grond op ver-trou - wen, ver - bon - den met bu - ren. Geen pijn - lij - ke dro - men in
schenk ons ge - ge - ven voor nu en voor la - ter. We plun - de - ren niet, geen
af - val ver - patst - geen gif - ti - ge kle - ren. De kin - de - ren spe - len
6 wa - pen - fa - brie - ken, ze lig - gen ver - la - ten. We le - ren de vre - de en

6

duis - te - re u - ren, geen angst voor el - kaar of voor
land, lucht of wa - ter, en la - ten wat leeft in zijn
niets zal hun de - ren en ie - der kan wer - ken,
stop - pen te ha - ten. Geen vrouw meer mis - bruikt, geen

8

$\text{♩} = \text{♩}$

vreem - de stre - ken. en ie - der is wel - kom, ie - der - een no - dig.
kost - ba - re waar - de. Een nieu - we ba - lans, wij le - ren te de - len,
waar we ook wo - nen. De markt wordt een plein, een ruim - te van vre - de,
kind in het le - ger. Je hoeft je niet meer uit angst te ver - schan - sen.

13

poco rit. *a tempo*

Ruim - te te o - ver, geen mens o - ver - bo - dig. Mocht dit ooit
duur - zaam te le - ven en niets te ver - spe - len. Mocht dit ooit
ie - der vol - doen - de, de strijd is ge - stre - den. Mocht dit ooit
Jij bent Gods mens en je krijgt nieu - we kan - sen. Mocht dit ooit

18

$\text{♩} = 60$
Stevig!

waar wor - den, zo blij - ven wij ho - pen. 1,2,3,4 Die dag zal ko - men, ver - haast de
waar wor - den, wij zin - gen met ve - len.
waar wor - den, zo klinkt on - ze be - de.
23 waar wor - den, dan zul - len wij dan - sen.

tijd: de nieu - we aar - de waar wij van dro - men, waar wij aan wer - ken, die Gij be - reidt.

molto rit.

Jubileumlied

Een van de hoogtepunten van de Jubileumdag was het jubileumlied 'Die dag zal komen'. Een vierstemmig lied inclusief de begeleiding op piano of orgel.

© Tekst: Andries Govaart (2023)

© Muziek: Frans Bullens (2024)